

Historijsko - geografski razvoj Pakraca

Hodak, Filip

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:828311>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-20**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

FILIP HODAK

HISTORIJSKO–GEOGRAFSKI RAZVOJ PAKRACA

Diplomski rad

predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistra edukacije geografije i povijesti

Zagreb

2017.

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu integriranog preddiplomskog i diplomskog sveučilišnog studija *Geografija i povijest*; smjer: *nastavnički* pri Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom doc. dr. sc. Stjepana Šterca.

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Historijsko–geografski razvoj Pakraca

Filip Hodak

Sažetak: Predmet istraživanja ovoga rada je historijsko–geografski razvoj Pakraca. Pregledom i izborom stručne i znanstvene relevantne literature pristupilo se izradi rada. Podijeljen je na tri velike cjeline: osnovna obilježja prostora, historijski razvoj i predviđanja u budućnosti. U osnovnim obilježjima prostora obrađen je geografski smještaj i položaj Pakraca te njegova obilježja. Osnovna obilježja bila su podijeljena u dvije kategorije: prirodno– geografska i društveno–geografska. Historijski razvoj Pakraca prikazan je od prapovijesti pa sve do suvremenog razdoblja. Posebno je istaknuto nekoliko razdoblja veoma značajnih za povijesni razvoj Pakraca: razdoblje osmanske vlasti, razdoblje vlasti grofova Janković te Domovinski rat. Zadnja cjelina su predviđanja u budućnosti i u njima su obrađeni mogući aspekti gospodarskog i demografskog razvoja Pakraca. Rezultati su pokazali kako je struktura stanovništva Pakraca promijenjena nekoliko puta kroz povijest, što se odrazilo na njegov razvoj, a utjecaj Domovinskog rata bio je glavni razlog slabog i sporog oporavka Pakraca nakon 1995. godine. Zaključno treba istaknuti potrebu poticaja države po pitanju demografske politike na jedinice lokalne samouprave.

56 stranica, 18 grafičkih priloga, 5 tablica, 50 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: historijsko – geografski razvoj, Pakrac, Pakrački sandžak, Domovinski rat

Voditelj: Doc. dr. sc. Stjepan Šterc

Povjerenstvo: Doc. dr. sc. Stjepan Šterc

Doc. dr. sc. Ružica Vuk

Dr. sc. Slaven Gašparović

Tema prihvaćena: 6.12.2016.

Rad prihvaćen: 12.9.2017.

Datum i vrijeme obrane: 28.09.2017. u 11 sati

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb

Master Thesis

Faculty of Science

Department of Geography

Historical–geographic development of Pakrac

Filip Hodak

Abstract: The theses topic and subject of research is historical – geographic development of Pakrac. Review and selection of expert, scientific and relevant literature was the first step in making of this thesis. He is divided into three big units: basic features of space, historical development and predictions in the future. Geographic location and features of Pakrac were processed in basic features of space. Basic features of space were divided into two units: natural – geographic and social – geographic features. Historical development of Pakrac is shown from prehistory all the way to modern times. It's especially emphasized several key dates of historical development of Pakrac: epoch of Ottoman rule, epoch of family Janković rule and Croatian war for independence. Last unity is predictions in the future. There are processed future aspects of economic and demographic development of Pakrac. Results have showed that population structure of Pakrac was changed few times through history and that has reflected on his development. They have showed that influence of Croatian war for independence was the key factor for slow and weak recovery of Pakrac after 1995. It should be emphasized need for influence of state in question of demographic politics on units of local self – government.

56 pages, 18 figures, 5 tables, 50 references; original in Croatian

Key words: historical – geographic development, Pakrac, Pakrački sandžak, Croatian war for independence

Supervisor: Stjepan Šterc, PhD, assistant professor

Reviewers: Stjepan Šterc, PhD, assistant professor

Ružica Vuk, PhD, assistant professor

Slaven Gašparović, PhD, professor

Theses submitted: December 6th, 2016

Theses accepted: September 12th, 2017

Thesis defense: 28th of September 2017 at 11 a.m.

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Predmet i pristup istraživanja	1
1.2. Zadaci i ciljevi istraživanja.....	2
1.3. Pregled dosadašnjih istraživanja.....	2
1.4. Osnovne hipoteze	3
2. OSNOVNA OBILJEŽJA PROSTORA	4
2.1. Geografski smještaj i položaj	4
2.2. Prirodno–geografska obilježja.....	8
2.2.1. Geološka i geomorfološka obilježja	8
2.2.2. Hidrogeografska i pedološka obilježja	9
2.2.3. Klimatska obilježja.....	11
2.3. Društveno–geografska obilježja	12
2.3.1. Demografski potencijal	12
2.3.1.1. Ukupno i prirodno kretanje stanovništva.....	13
2.3.1.2. Opće kretanje stanovništva	17
2.3.1.3. Osnovne strukture.....	19
3. ETAPE HISTORIJSKO–GEOGRAFSKOG RAZVOJA	26
3.1. Prapovijesno razdoblje	26
3.2. Antičko razdoblje	28
3.3. Srednji vijek	30
3.4. Novi vijek	33
3.4.1. Razdoblje osmanske vlasti	33
3.4.2. Razdoblje vlastelinstva Pakrac	37
3.5. Razdoblje 20. stoljeća.....	40
3.6. Razdoblje nakon 1990. godine	42
4. PREDVIĐANJA U BUDUĆNOSTI	49
4.1. Gospodarski razvoj	49
4.2. Demografski razvoj	51
5. ZAKLJUČAK	53
5.1. Referiranje na hipoteze.....	53
5.2. Opći zaključak	54
POPIS LITERATURE I IZVORA PODATAKA	56
Literatura	56
Izvori podataka	57
PRILOZI	IV

I. Popis slika	IV
II. Popisi tablica.....	V
III. Pisana priprema za nastavni sat geografije.....	VI

1. UVOD

Grad Pakrac grad je duge povijesti koja je usko povezana s njegovim geografskim položajem. Upravo je povoljan geografski položaj jedan od glavnih razloga rane naseljenosti pakračkog područja. Povijest Grada Pakraca nije moguće promatrati bez razumijevanja geografskih obilježja prostora. Iako ima dugu povijest, grad Pakrac je relativno malen grad. Na to su utjecale povijesne okolnosti, prije svega ratovi, koje sežu još u doba srednjeg vijeka. Upravo u tom razdoblju područje Grada Pakraca došlo je u kontakt s novim civilizacijskim i osmanskim kulturnim krugom. No na recentniju povijest jedan drugi događaj ostavio je puno dublji i bolniji trag. Domovinski rat najrecentniji je primjer kako jedan događaj može odrediti sudbinu grada. Upravo zbog kompleksnosti područja, objedinjeni historijsko-geografski pristup dat će najbolji pregled povijesti i razvoja grada Pakraca. Ovaj pristup istraživanja najbliži je znanstvenoj disciplini historijska geografija.

1.1. Predmet i pristup istraživanja

Sami predmet istraživanja bit će historijsko-geografski razvoj Grada Pakraca. Kroz rad će biti prikazane i analizirane razne prirodno-geografske i društveno-geografske pojedinosti koje su utjecale na razvoj i povijest Grada. Upravo zbog tih osobitosti istraživanja, ovaj rad će biti još jedan u nizu doprinosa istraživanjima kojima se bavi historijska geografija. Istraživanje će se dotaknuti raznih prirodno-geografskih obilježja Grada Pakraca koje će pratiti i društveno-geografska obilježja. Zatim će rad pratiti razvoj Grada od prapovijesnih ostataka, antičkih ostataka do prvog spominjanja samog grada u srednjem vijeku pa sve do suvremenog razdoblja. Posebno će biti obrađen Domovinski rat u Pakracu. Promotrit će se i demografski te gospodarski potencijali područja. Rad će biti zaključen referiranjem na hipoteze koje su iznesene u uvodu.

Za pisanje rada korištene su različite metode. Prva je bila metoda prikupljanja podataka, njen pregled te odvajanje relevantne literature. Korištena je znanstvena i stručna geografska literatura te literatura iz zavičajne zbirke. Uz njih korišteni su i razni statistički podaci te relevantni kartografski prikazi. Kao izvor za statističke podatke korištene su razne publikacije Državnog zavoda za statistiku. One su posebno korištene za dio o društveno-geografskim obilježjima Grada Pakraca. Kartografski prikazi su većinom tematske karte koje pokazuju određene specifičnosti područja promatranja. Metoda analize i sinteze korištena je u radu, a osobito za razdoblje 20. stoljeća zbog velike količine literature. Kod povijesnog pregleda značajna je bila i metoda deskripcije.

U daljnjem radu koristit će se pojmovi Grad Pakrac i grad Pakrac. Prvi se odnosi na administrativno-teritorijalnu jedinicu. Drugi označava samo naselje Pakrac unutar administrativno-teritorijalne jedinice Grad Pakrac.

1.2. Zadaci i ciljevi istraživanja

U samom istraživačkom postupku nužno je jasno definirati zadatke i ciljeve koje to istraživanje obrađuje. Prvi zadatak je kroz prirodno-geografska obilježja prostora odrediti što je to utjecalo na ranu naseljenost prostora. Sami historijski razvoj pratit će i društveno-geografska obilježja prostora. Takav pristup omogućit će detaljno objašnjenje razloga promjene strukture stanovništva čak nekoliko puta kroz povijest. Kroz historijski razvoj istaknut će se neke od osobitosti Grada Pakraca. Poseban osvrt bit će na Pakrac u Domovinskom ratu kao najznačajnijem događaju u novijoj pakračkoj povijesti. U radu će biti obrađeni gospodarski i demografski potencijali. Tu treba posebno istaknuti demografski potencijal i projekciju kretanja broja stanovnika. Ona je važna, jer je Grad Pakrac u području koje je obuhvaćeno velikom emigracijom stanovništva.

Ciljevi istraživanja su usko vezani uz zadatke. Tako se može istaknuti odnos geografske osnove i utjecaja čovjeka na naseljenost prostora, tj. njegovo objašnjenje. Sama prostorna stvarnost obuhvatit će, već spomenute, demografske i gospodarske projekcije koji su značajni za budućnost Grada Pakraca. Treba napomenuti i interpretaciju raznih statističkih podataka koji će upotpuniti sliku Grada, kao i razne kartografske prikaze.

1.3. Pregled dosadašnjih istraživanja

Prilikom istraživanja te prikupljanja podataka krenulo se od zavičajne literature. Tako treba istaknuti monografiju Grada Pakraca iz 1978. koju je izdala Skupština općine Pakrac. Iako je u monografiji obuhvaćen o razdoblje od 1945. – 1975. u njoj se nalaze i prirodno-geografska obilježja bivše općine Pakrac. Još jedna monografija '*Krhotine povijesti Pakraca*' je izdana 2004. i obuhvaća razdoblje prapovijesti do 1918. godine na pakračkom području. Napisala ju je Vijoleta Herman–Kaurić. Za urbani razvoj grada Pakraca korištena je knjiga '*Pakrac - Konzervatorske osnovne programa obnove*' koja je izdana 1996. godine od strane Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine. Društveno-geografska obilježja obrađena su na temelju statističkih podataka Državnog zavoda za statistiku i knjige Ive Nejašmića '*Demogeografija: Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*' iz 2005. Za historijski razvoj korišteno je više literature. Osmansko razdoblje opisano je člancima '*Pakrački sandžak u drugoj polovici 16. stoljeća*' Selcuk Urala izdanog 2011. godine te '*Pakrački ili cernički sandžak*' Ive Mažurana iz 1967. Za novi vijek i suvremeno razdoblje postoji mnoštvo literature

koja je bila selektirana. Od znanstvene i stručne geografske literature treba istaknuti Filipčić, 1996; Magaš, 2013; Nejašmić, 2005; Riđanović, 1989. Za povijesni razvoj je većinom korištena zavičajna literatura uz nekoliko općih pregleda. Treba istaknuti Budak i Raukar 2006; Goldstein, 2013; Marijan, 2016. Uz nabrojano korišteni su statistički podaci Državnog zavoda za statistiku za izradu tablica.

1.4. Osnovne hipoteze

U istraživačkom radu postaviti će se osnovne hipoteze koje će se, uz pomoć zadataka i ciljeva, potvrditi, djelomično potvrditi ili odbaciti. Na njih će se referirati na kraju rada u *Referiranje na hipoteze*.

H1 Pogodna prirodno-geografska obilježja jedan su od glavnih razloga rane naseljenosti pakračkog područja.

H2 Glavni razlog promjene strukture stanovništva u srednjem i ranom novom vijeku bili su prodori Osmanlija i njihova kasnija prisutnost.

H3 Obitelj Janković imala je ključni utjecaj u urbanom, gospodarskom i ekonomskom razvoju Grada Pakraca u 18. i 19. stoljeću.

H4 Domovinski rat ključan je za demografsku, gospodarsku, ekonomsku i urbanu stagnaciju i zaostajanje Grada Pakraca.

H5 Grad Pakrac je demografski ugroženo područje, zbog izrazito negativnih demografskih pokazatelja.

2. OSNOVNA OBILJEŽJA PROSTORA

U ovom dijelu razmotriti će se utjecaj geografskog smještaja i položaja Grada Pakraca na njegov razvitak. Prirodno-geografska i društveno-geografska obilježja također će biti obrađena te će se istaknuti njihov utjecaj na razvitak Grada.

2.1. Geografski smještaj i položaj

Geografski smještaj je smještaj neke točke, naselja, države ili kontinenta u geografskoj mreži, tj. mreži meridijana i paralela. Geografski položaj je položaj neke točke, naselja, države ili kontinenta u odnosu na druge točke, naselja, države ili kontinente. S obzirom na to, geografski položaj može biti povoljan ili nepovoljan.

Samo naselje Pakrac smješteno je na $45^{\circ}26'21''$ sjeverne geografske širine¹ i $17^{\circ}11'46''$ istočne geografske dužine². On je prema teritorijalnom ustroju jedinica lokalne samouprave u sastavu Požeško-slavonske županije (sl. 1). Smješten je u njenom sjevero-zapadnom dijelu. Najsjevernije naselje u Gradu Pakracu je Badljevina smještena na $45^{\circ}30'52''$ s.g.š. i $17^{\circ}11'28''$ i.g.d.. Najzapadnije naselje je Kapetanovo Polje smješteno na $45^{\circ}30'10''$ s.g.š. i $17^{\circ}6'32''$ i.g.d. Najistočnija naselja su Koturić smješten na $45^{\circ}28'58''$ s.g.š. i $17^{\circ}26'37''$ i Tisovac smješten na $45^{\circ}26'54''$ s.g.š. i $17^{\circ}26'37''$ i.g.d.. Najjužnije naselje su Cikote. Ona su smještene na $45^{\circ}25'1''$ s.g.š. i $17^{\circ}23'9''$ i.g.d. (Feldbauer, 2004).

¹ Dalje s.g.š.

² Dalje i.g.d.

Sl. 1. Administrativno–teritorijalna podjela Požeško–slavonske županije na upravne gradove i općine

Izvor: vlastita izrada

Grad Pakrac po veličini je najveća jedinica lokalne samouprave u Požeško–slavonskoj županiji. Njegova površina iznosi 358,08 km² što čini 19,73 % ukupne površine Županije (1815, 23 km²). U Grad se nalazi 42 naselja. Prema Popisu stanovništva iz 2011. godine u pet naselja nije živio nitko. Dok je u 28 naselja bilo manje od 100 stanovnika, u mnogima i manje od 50. Zbog toga ne treba čuditi izrazito mala gustoća naseljenosti od svega 23,63 stan./km².

Grad Pakrac na zapadu graniči s Gradom Lipikom, na jugu s Općinama Okučani i Cernik, na istoku s Općinom Brestovac i na sjeveru s Općinama Dežanovac i Sirač. On graniči s Općinama iz Bjelovarsko–bilogorske županije (Općine Dežanovac i Sirač) te Općinama iz Brodsko–posavske županije (Općine Okučani i Cernik) (sl. 2).

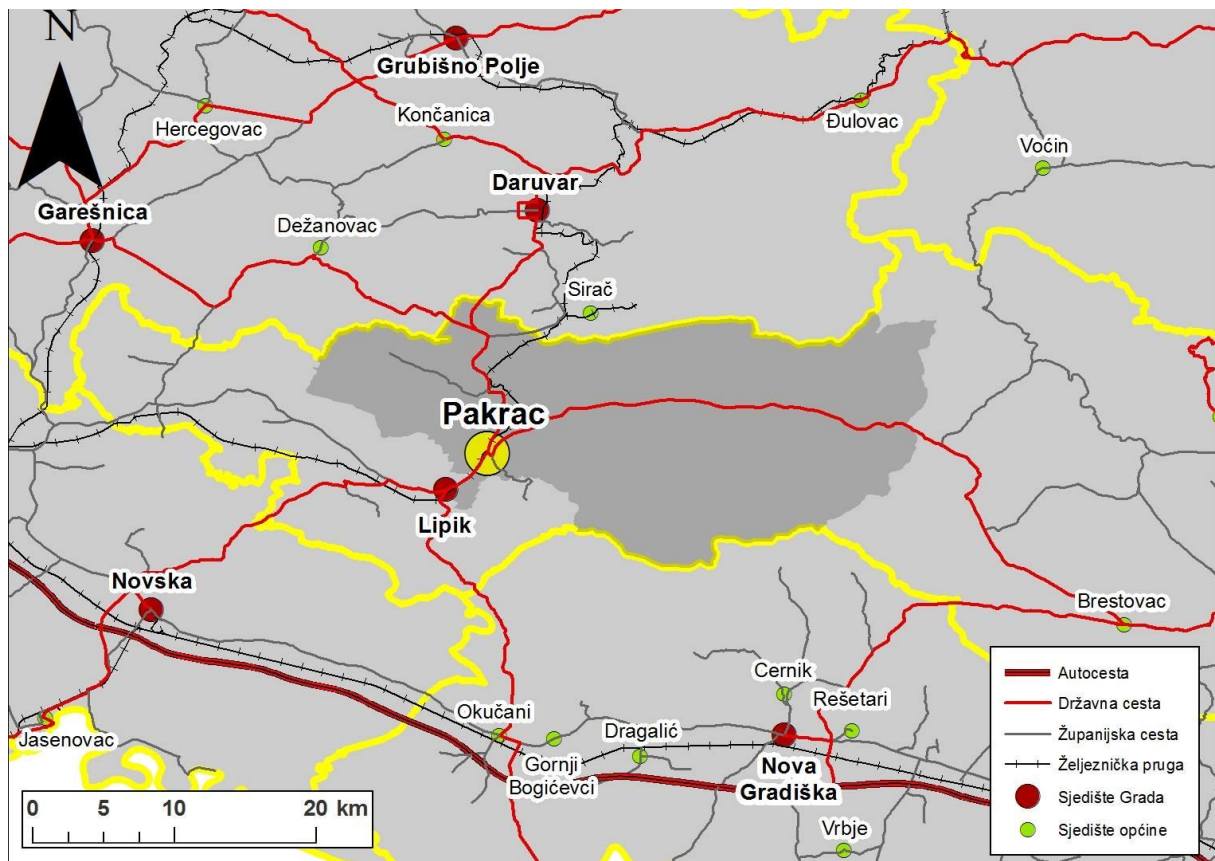

Sl. 2. Geografski položaj Grada Pakraca

Izvor: vlastita izrada

Grad Pakrac položajem se nalazi u panonsko–peripanonskom prostoru prema fizionomskoj regionalizaciji u *Geografiji Hrvatske, 2013* (Magaš, 2013). Prema Magašu položaj Grada je u Istočnom peripanonskom prostoru, tj. Središnjem hrvatskom međurječju. Taj prostor Magaš dijeli na: Zapadno Poilovlje, Brdsko Poilovlje, Slavonsko Polonje, Požešku zavalu, Zapadnu srednjoslavonsku Posavinu i Istočnu srednjoslavonsku Posavinu. Sam Pakrac nalazi se u Brdskom Poilovlju (Magaš, 2013). Naselje Pakrac smješteno je na južnim padinama Pakračke gore i sjeverozapadnim padinama Psunja u dolini rijeke Pakre (Feldbauer, 2004). Grad Pakrac ima djelomično prirodne granice. Na sjeveru su to južni obronci Ravne gore i djelomično rijeka Bijela. Prema istoku su to jugozapadni obronci Papuka, uključujući najviši vrh Ravne gore (778 m), i sjeverozapadni obronci Psunja. Južna granica također je određena padinama Psunja, uključujući najviši vrh – Brezovo Polje (984 m) (Tomčić, 1978). Jugozapadna granica zaokružuje Pakračko polje te prolazi sredinom Pakračke gore. Jugozapadna granica je nastala poslije raspada bivše Općine Pakrac te je ona određena dogovorno.

Geografski položaj grada Pakraca je povoljan. Kroz njega prolazi transverzalni cestovni prometni pravac koji spaja Podravinu i Posavinu. To je DC 5³ koja ide od graničnog prijelaza Terezino Polje do graničnog prijelaza Stara Gradiška (Terezino Polje – Virovitica – Veliki Zdenci – Daruvar – Okučani – Stara Gradiška). S druge strane longitudinalni cestovni prometni pravac povezuje Pakrac s Đakovom. To je DC 38 (Pakrac (D5) – Požega – Pleternica – Đakovo (D7)). Treba napomenuti blizinu autoceste A3 s kojom je grad Pakrac dobro povezan preko Novske, Kutine i Okučana. Naseljem Pakrac prolaze županijska cesta Ž4099 (Pakrac (D38) – Šeovica) i Ž4098 (Prekopakra – Pakrac (D5)) (Feldbauer, 2004). Kroz grad Pakrac prolazi i transverzalni željeznički prometni pravac koji također spaja posavsku i podravsku željezničku trasu. Može se zaključiti da je područje dobro povezano sa širom okolicom (Benković, 2006) (sl. 3).

Sl. 3. Prometna povezanost grada Pakraca s okolicom

Izvor: vlastita izrada

Nodalno–funkcionalni položaj Pakraca se dosta mijenjao kroz povijest. Tako su se na njegovom području isprepletali utjecaji dvaju makroregionalnih središta – Zagreba i Osijeka

³ DC je oznaka za državnu cestu

(Benković, 2006). Prema Magašu tu dolazi do promjena. On ističe da zbog snažnog jačanja Zagreba, gospodarske stagnacije i demografskog pada Splita i Rijeke te jakog demografskog opadanja Osijeka s jedne strane i jačanja funkcija Zadra, Varaždina i Slavonskog Broda treba načiniti novu suvremenu raščlambu hrvatskog prostora. On Pakrac svrstava u novu, Slavonskobrodsku regiju. Ta regija obuhvaća Brodsko–posavsku i Požeško–slavonsku županiju. Ističe se da je utjecaj Osijeka kao makroregionalnog središta preslab. Grad Pakrac svrstan je u subregionalno središte III. reda. On najviše gravitira prema Zagrebu i Požegi kao subregionalnom središtu II. reda. Povezan je preko Daruvara i s Bjelovarom kao regionalnim središtem I. reda (Magaš, 2013).

2.2. Prirodno–geografska obilježja

Jedan veliki dio geografije uopće obuhvaćaju i prirodno–geografske znanstvene discipline. One, uz društveno–geografske, pomažu zaokružiti sliku određenog prostora, tj. prirodne osnove, i utjecaja čovjeka te proučavaju njihov međusobni odnos. U ovome radu obuhvatit će se nekoliko važnih prirodno–geografskih obilježja i to: geološka, geomorfološka, hidrogeografska, klimatološka i pedološka. Taj način omogućit će bolje razumijevanje prirodnih obilježja istraživanog prostora.

2.2.1. Geološka i geomorfološka obilježja

Zemljina kora (litosfera) izgrađena je od raznovrsnih stijena. Na području Hrvatske nalaze se sva tri osnovne skupine stijena. Najzastupljenije su sedimentne (taložne), a metamorfne (preobražene) i magmatske (eruptivne) čine tek oko 2-3% svih ukupnih površinskih stijena (Magaš, 2013). Na području Grada Pakraca susreću se sve tri skupine.

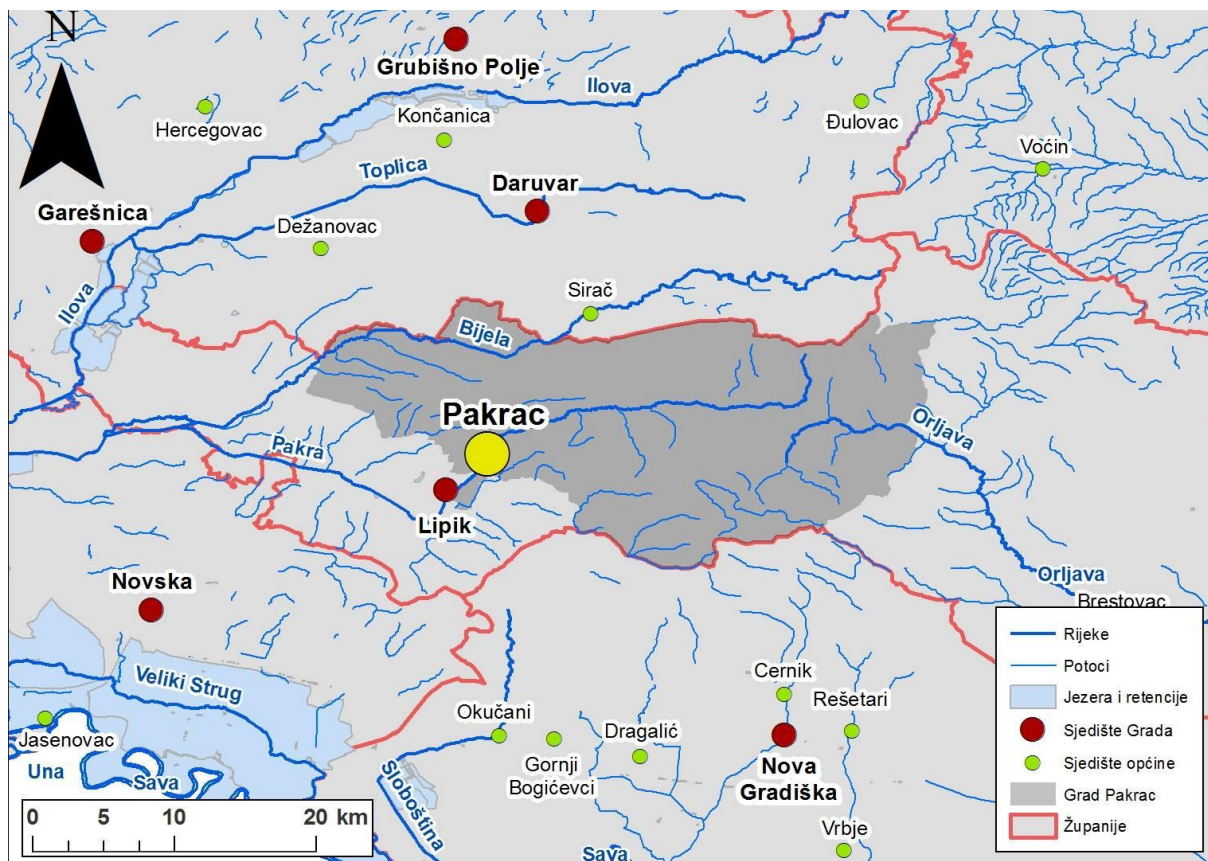
Najstariji elementi geološke građe nalaze se u gorskom području Pšunja i Papuka. Oni su blokovi starog izlomljenog panonskog kopna. Područje Grada bilo je uključeno u veliko more koje je nastalo prije otprilike 16 milijuna godina, a zvalo se Paratethys. Iz njega se razvilo Panonsko more o čijem postanku svjedoče razni fosilni ostatci. Vrhovi današnjih Papuka i Pšunja bili su otoci u Panonskom moru (Benković, 2006). To potvrđuju i fosili kopnenih biljaka koji su pronađeni na Papuku, a karbonske su starosti (Enciklopedija Jugoslavije – 5, 1988). Ipak, najstariji geološki elementi nađeni su u jezgri Pšunja. Ona je prekambrijske starosti, a u njoj se nalaze metamorfne stijene. Najrasprostranjeniji su zeleni škriljavci čija je starost oko 500 milijuna godina. Oni su pronađeni na sjevernoj podgorskoj padini Pšunja. Na više mjesta na sjevernim padinama pronađeni su i grafitni škriljevci koji su značajni za građevinarstvo (Tomčić, 1978). Područje Papuka (uključujući Ravnu goru) pripada paleozoiku. Treba istaknuti da je geološki sastav Papuka raznolik. Tamo se mogu naći magmatske (granit), metamorfne

(škriljevci, gnajs) i karbonatne stijene. Zapadni dijelovi Papuka (Ravna gora) su građeni od karbonata, a najviši dijelovi od već spomenutih granita i škriljevaca (Tomčić, 1978). Prigorja i zagorja Psunja i Papuka su neogene starosti, točnije miocenske i pliocenske. Ona zaokružuju i prekrivaju stare jezgre Psunja i Ravne gore te dosežu visinu od 500 m nadmorske visine. U dolini, između rijeka Pakre i Ilove, nalaze se naslage šljunka i pijeska. One potječu iz hladnog razdoblja pleistocena.

Pejzaž pakračkog kraja nije monoton. Za to su se pobrinuli brojni morfološki oblici koju su nastali na složenoj geološkoj osnovi djelovanjem rijeke Pakre s pritocima pod utjecajem mlađe tektonske djelatnosti. Zbog toga može se diferencirati nekoliko područja. Vršeći tu diferencijaciju reljefa izdvojeni su: najviši dijelovi Psunja i Ravne gore, planinska prigorja, izdvojena brežuljkasta pobrđa Pakračke gore, pleistocensku zaravan i dolinu rijeke Pakre (Tomčić, 1978). Dolina rijeke Pakre čini izrazitu granicu između višeg i nižeg prostora, pri čemu je zapadni prostor niži, a istočni viši.

2.2.2. Hidrogeografska i pedološka obilježja

Tekućice koje se nalaze ili prolaze kroz Grad Pakrac pripadaju savskom porječju i crnomorskom slijevju. One ulaze u skupinu od 62 % hrvatskih tekućica koje pripadaju tom slijevju (Riđanović, 1989). Obilje voda jedno je od bitnih svojstava Grada Pakraca (sl. 4). Okosnicu sustava tekućina čini rijeka Pakra koja okuplja najveći broj vodotoka. Rijeka Bijela je granična rijeka te ona siječe teritorij Grada na nekoliko mjesta. U granicama Grada izvire i rijeka Orljava, ali ona ima sporedno značenje. Izvorište većine vodotoka su vlažniji, gorski predjeli Psunja i Papuka (Tomčić, 1978). Riječne tokove unutar Grada Pakraca odlikuje panonski kišno-snježni i kišni režim (Čanjevac, 2013.). One imaju dva maksimuma, jedan u proljeće i drugi u jesen. Najviši vrhovi Papuka razdjelnica su između savskog i dravskog porječja (Benković, 2006). Jezero Pakurnovac jedino je umjetno jezero na području Grada Pakraca.

Sl. 4. Razmještaj tekućica na području Grada Pakraca i šire okolice

Izvor: vlastita izrada

Najvažnija rijeka pakračkog kraja je Pakra. Duga je 66 km, a njeno porječje obuhvaća površinu od 629 km². Izvire u Ravnoj gori kod vrha Metle na 775 metara nadmorske visine. Spušta se s Ravne gore u smjeru sjever-jug te čini oštar zavoј između Ožegovaca i Bučja gdje nastavlja teći prema zapadu sve do utoka u rijeku Ilovu (Benković, 2006). Sama Pakra je postala pritoka Ilove 1952. godine kada je spojena kanalom kod sela Piljenice. Najvažnija pritoka rijeke Pakre je Bijela. Ona izvire nekoliko kilometara od Metle. U Pakru se ulijeva kod naselja Poljana. Na području Grada Pakraca postoji jedno umjetno jezero – Pakurnovac. Izgrađeno je 1998. godine zbog obrane od površinskih voda. Uz to, iskorišteno je za sportski ribolov i rekreaciju. Pakurnovac se sastoji od dva jezera koja su dubine između jednog i tri metra i površine oko 1 ha (Benković, 2006). Ovo obilje voda ne garantira redovitu opskrbu lokalnog stanovništva pitkom vodom. Tako se tijekom ljeta znaju događati prekidi u opskrbi pitke vode. Zbog toga se krenulo u izgradnju akumulacije Šumetlica na vodotoku Sivornica. Nakon što se završi izgradnja te akumulacije, problema s isporukom pitke vode ne bi trebalo biti (Pakrac.hr, 2017).

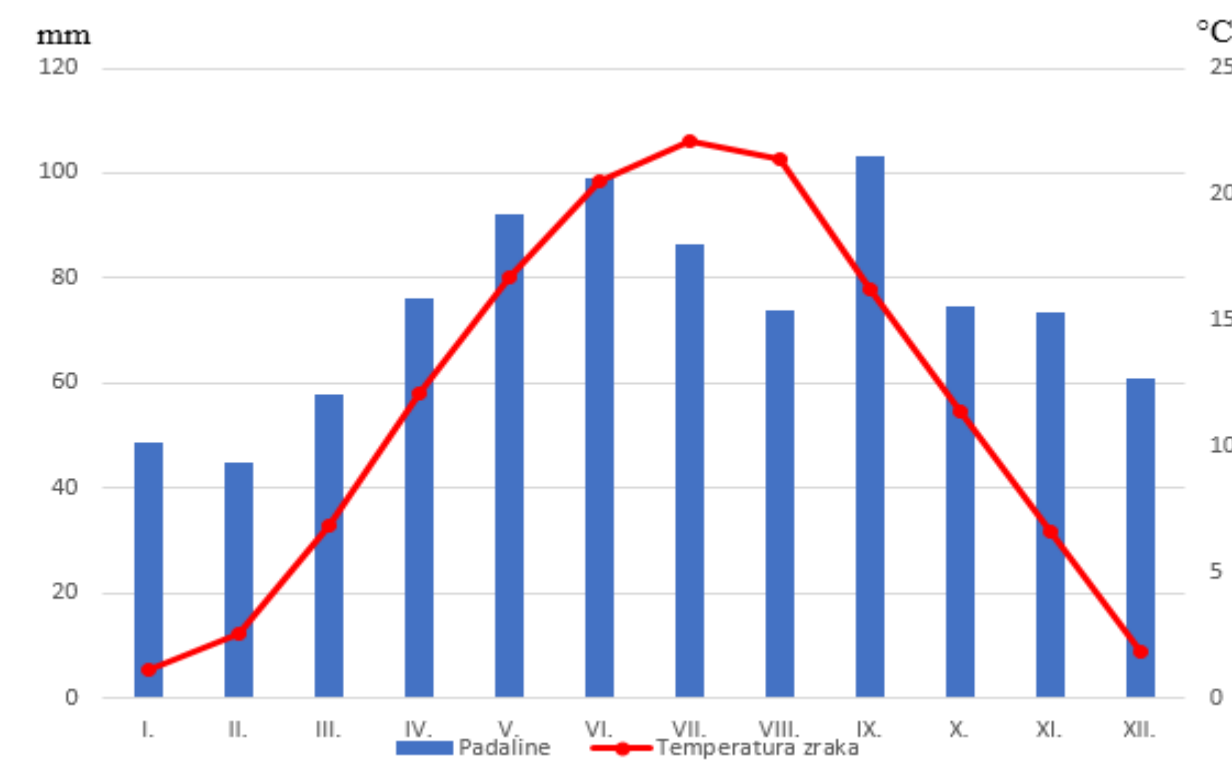
Uz obilje vode, na području Grada Pakraca nailazi se na mozaičnu raznovrsnost tla koja je uvjetovana raznolikošću geološke podloge i reljefa (Tomičić, 1978). Pedološki sastav čine tla koja kao tanki površinski omotač prekrivaju kamenu podlogu (litosferu), od koje su nastala i na kojoj su se razvijala (Enciklopedija Jugoslavije – 5, 1988). Prema *Enciklopediji Jugoslavije* iz 1988. godine na području Grada Pakraca nalazi se pet vrsta tala. Prvo tlo je "rendzine, regosol i eutrično smeđe tlo na laporu te euvisol na praporu" (Enciklopedija Jugoslavije – 5, 1988, 179.). Ono obuhvaća područje između Pšunja i rijeke Pakre te dio područja između Pšunja i rijeke Bijele. Zatim slijedi "kiselo smeđe tlo (distrično i kambisol) i rankeri na kiselim supstratima" (Enciklopedija Jugoslavije – 5, 1988, 179.). Područje pod tim tлом usko je vezano uz područje Pšunja. Iduće tlo koje se nalazi na području Grada je "smeđe tlo na vapnencu, crvenice, vapnenjačko–dolomitne crnice i rendzine srednje do visoke stjenovitosti" (Enciklopedija Jugoslavije – 5, 1988, 179.). To tlo se nalazi između rijeka Pakre i Bijele. Četvrto tlo je "lesivirano pseudoglejno tlo na praporu i pseudoglej sekundarni" (Enciklopedija Jugoslavije – 5, 1988, 179.). Ono je smješteno na samom sjeveru Grada gdje zahvaća južne padine Ravne gore. Zadnje tlo je "močvarno glejna mineralno tlo i koluvij oglejeni, pretežno od zemljišnog materijala" i ono se nalazi uz tokove rijeka Pakre i Bijele (Enciklopedija Jugoslavije – 5, 1988, 182.). U *Geografiji Hrvatske* iz 2013. godine je malo drugačija podjela. Tako se na području Grada mogu izdvojiti četiri vrste tala. Magaš izdvaja smeđa distična tla, lesivirana (isprana) tla i pseudoglejna tla, smeđa tla na laporima i rendzine, lesivirana (isprana) pseudoglejna tla i močvarna glejna tla. Iz obje publikacije vidljivo je da se na području Grada Pakraca nalazi nekoliko vrsta tala. Ona više doprinose raznolikosti i mozaičnoj strukturi prostora od same kvalitete.

2.2.3. Klimatska obilježja

Republika Hrvatska nalazi se u sjevernom umjerenom pojasu. Gotovo cijeli prostor Republike Hrvatske se nalazi u klimatskom području umjerenom toplih kišnih klima (po Köppenu). Samo najviši planinski dijelovi imaju snježno–šumsku klimu. Prostor panonsko–peripanonske Hrvatske ima obilježja umjerenog tople vlažne klime s toplim ljetima (Cfb) (Filipčić, 1996). Taj prostor obuhvaća i područje Grada Pakraca⁴ (sl. 5). Mjesečni srednjaci u nekim mjesecima veoma variraju. Tako je srednja siječanjska temperatura 2007. godine bila 6,06 °C, a 2000. godine -2,26 °C. U studenom je izračunat mjesečni srednjak od 10,39 °C, a 2011. godine on je iznosio 2,29 °C. Najtopliji je mjesec srpanj, a njega slijede kolovoz i lipanj. Najviša srednja

⁴ Za potrebe ovoga rada kao relevantni klimatski pokazatelji uzeti su podaci iz klimatološke postaje Lipik za razdoblje 1997. – 2016. godine.

mjesečna temperatura zraka je iz srpnja 2012. i ona je iznosila 24,47 °C. Najniže temperature zabilježene su u siječnju, a njega slijede prosinac i veljača. Najniža srednja mjesečna temperatura zabilježena je u veljači 2012. godine, a iznosila je -3,05 °C. Najkišovitiji mjeseci su studeni i lipanj. Najkišovitija godina bila je 2014. kada je izmjereno 1327,2 mm padalina. Najsuša godina bila je 2011. kada je izmjereno tek 512 mm padalina.

Sl. 5. Klimadijagram Pakračko-lipičkog područja 1997. – 2016. godine

Izvor: vlastita izrada

2.3. Društveno–geografska obilježja

U ovome radu od društveno–geografskih obilježja obraditi će se ukupno i prirodno kretanje stanovništva, opće kretanje stanovništva i osnovne strukture stanovništva Grada Pakraca. Radom će biti obuhvaćena zadnja dva Popisa stanovništva, osim u slučaju ukupnog kretanja stanovništva. Tada će biti obuhvaćeno razdoblje od prvog modernog popisa stanovništva 1857. godine.

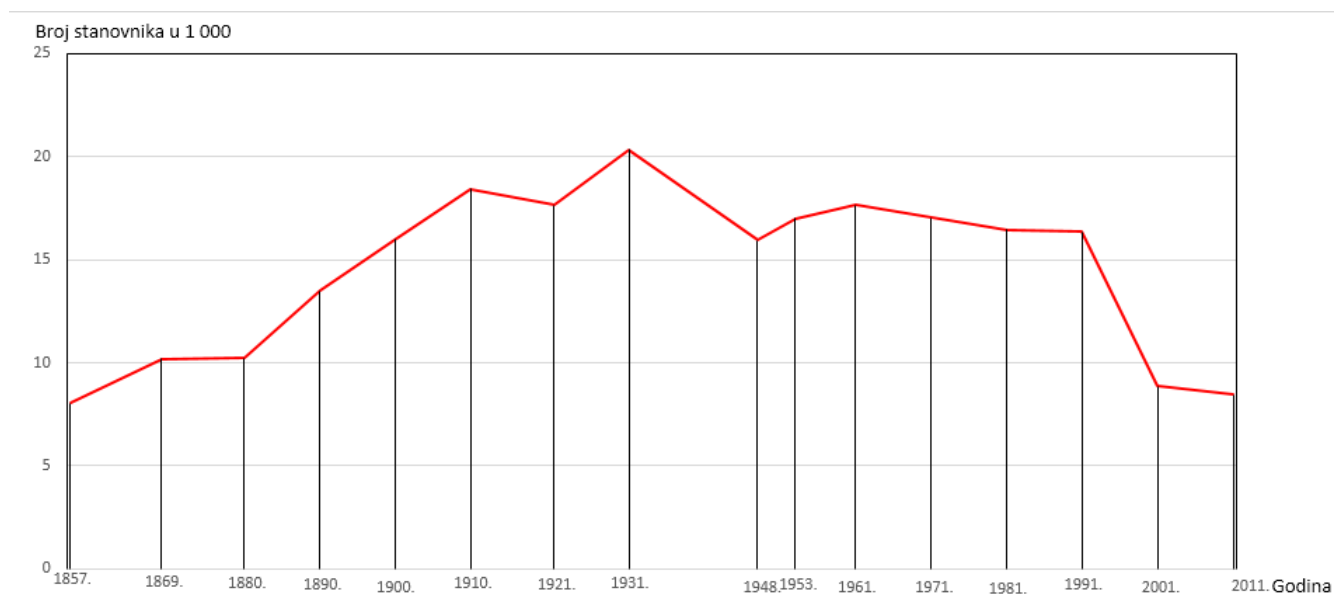
2.3.1. Demografski potencijal

U ovome dijelu biti će obrađene osnovne strukture stanovništva Grada Pakraca. Sve strukture obuhvaćene ovim dijelom bit će o Gradu Pakracu.

2.3.1.1. Ukupno i prirodno kretanje stanovništva

Ukupno kretanje stanovništva utvrđuje se povremenim popisima, koji se danas provode uglavnom u svim zemljama svijeta, obično svakih deset godina (Nejašmić, 2005). Prvi moderni popis napravljen je 1857. godine. Od tada pa sve do danas popisi se, u Republici Hrvatskoj, provode svakih deset godina s izuzećem razdoblja oko Drugog svjetskog rata.

Prema Popisu stanovništva iz 2011. godine Požeško–slavonska županija imala je 78 034 stanovnika. To čini tek oko 1,82 % ukupnog stanovništva Republike Hrvatske iz Popisa 2011. godine. Grad Pakrac po tom Popisu imao je 8460 stanovnika ili 10,84 % stanovnika u cijeloj Županiji. Samo je Ličko–senjska županija imala manji broj stanovnika od Požeško–slavonske.

Sl. 6. Ukupno kretanje stanovništva Grada Pakraca od 1857. do 2011. godine

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske, 1857. – 2001.*, CD-ROM, DZS RH, Zagreb, 2005.; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 7. 2017.)

Iz slike (sl. 6) može se vidjeti konstantno povećanje broja stanovnika između 1857. i 1910. godine. Treba istaknuti znatan porast između 1880. i 1910. koji je potaknut izgradnjom željezničke pruge i razvitkom grada Pakraca. Zatim slijedi pad broja stanovnika uzrokovan Prvim svjetskim ratom. U idućem popisnom razdoblju dolazi do povećanja broja stanovnika. Razdoblje Drugog svjetskog rata obilježeno je padom. Nakon Drugog svjetskog rata slijedi blagi porast. Već od 1961. godine uslijedio je pad broja stanovnika. On nije bio drastičan, ali se primjećuje u popisima od 1961. do 1991. godine. Domovinski rat i njegove posljedice očituju se kroz znatan pad broja stanovnika između 1991. i 2001. godine. U idućem popisu primjećuje

se opet pad broja stanovnika. Prema Popisu iz 2011. godine Grad Pakrac imao je manje stanovnika nego 1857. godine! To su alarmantne brojke i činjenice preko kojih se prelagano prelazi.

Iz Popisa stanovništva 2001. i 2011. godine može se vidjeti kakve su se promjene događale unutar samih naselje Grada Pakraca. Tako se iz tablice (tab. 1) vidi da je ukupno popisno smanjenje na području Grada Pakraca iznosilo -395 stanovnika ili -4,46 %. Od 42 naselja negativnu popisnu promjenu ima njih čak 31 ili 73,8 % svih naselja unutar Grada Pakraca. Pozitivnu popisnu promjenu imaju naselja Branešci, Donja Šumetlica, Glavica, Gornja Obrijež, Koturić. Kusonje, Pakrac, Popovci, Veliki Banovac i Veliki Budići. Treba istaknuti da 8 od navedenih 10 naselja ima vrlo malu apsolutnu popisnu promjenu (manje od 10 stanovnika). U Popisu stanovništva 2001. godine jedno naselje nije imalo niti jednog stanovnika – Lipovac. To se povećalo te tako u Popisu stanovništva 2011. godine čak pet naselja nema niti jednog stanovnika – Bjelajci, Cicvare, Jakovci, Lipovac i Srednji Grahovljani. Na idućem popisu tih naselja bi moglo biti čak i više. Sve ovo su zabrinjavajući podatci koji govore o smanjenju broja stanovnika koji je obuhvatio područje Grada Pakraca, dok su neka naselja ostala bez ijednog stanovnika.

Tab. 1. Kretanje ukupnog broja stanovnika Grada Pakraca od 2001. do 2011. godine

Ime naselja	Broj stanovnika		Razlika 2011./2001.	
	2001.	2011.	aps.	%
Badljevin	843	733	-110	-13,05
Batinjani	86	38	-48	-55,81
Bjelajci	13	-	-13	-100
Branešci	41	48	7	17,07
Brusnik	29	19	-10	-34,48
Bučje	29	17	-12	-41,38
Cicvare	4	-	-4	-100
Cikote	8	7	-1	-12,5
Dereza	15	13	-2	-13,33
Donja Obrijež	264	235	-29	-10,98
Donja Šumetlica	4	6	2	50
Donji Grahovljani	44	33	-11	-25
Dragović	65	64	-1	-1,54

Glavica	6	12	6	100
Gornja Obrijež	77	81	4	5,19
Gornja Šumetlica	76	65	-11	-14,47
Gornji Grahovljani	33	8	-25	-75,76
Jakovci	5	-	-5	-100
Kapetanovo Polje	53	35	-18	-33,96
Koturić	4	11	7	175
Kraguj	91	77	-14	-15,38
Kričke	45	19	-26	-57,78
Kusonje	200	308	108	54
Lipovac	-	-	-	-
Mali Banovac	22	13	-9	-40,91
Mali Budići	6	2	-4	-66,67
Novi Majur	109	104	-5	-4,59
Omanovac	186	147	-39	-20,97
Ožegovci	37	34	-3	-8,11
Pakrac	4772	4842	70	1,47
Ploštine	198	108	-90	-45,45
Popovci	7	10	3	42,86
Prekopakra	1127	1066	-61	-5,41
Prgomlje	4	1	-3	-75
Rogulje	12	3	-9	-75
Srednji Grahovljani	8	-	-8	-100
Stari Majur	35	24	-11	-31,43
Španovica	31	23	-8	-25,81
Tisovac	8	4	-4	-50
Toranj	86	75	-11	-12,79
Veliki Banovac	170	171	1	0,59
Veliki Budići	2	4	2	50
Ukupno	8855	8460	-395	-4,46

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine: stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (31. 7. 2017.); *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (31. 7. 2017.)

Sam naziv prirodno kretanje stanovništva sugerira prisutnost određenih bioloških (prirodnih) činitelja i procesa u kretanju. Osnovne sastavnice prirodnog kretanja stanovništva su natalitet (rodnost) i mortalitet (smrtnost). Iz njihovog odnosa može se dobiti pozitivna ili negativna prirodna promjena. U Republici Hrvatskoj izrazito je izražena negativna prirodna promjena, tj. više umrlih od rođenih. Može se dogoditi i nulti prirast ili stagnacija. Prirodno kretanje izražava se u apsolutnim i relativnim odnosima i jedan je od ključnih pokazatelja kretanja stanovništva (Nejašmić, 2005).

Iz tablice (tab. 2) prirodnog kretanja stanovništva Grada Pakraca kojom je obuhvaćeno razdoblje od 15 godina primjećuju se određene zakonitosti. Prirodna promjena stanovništva je negativna. Tako je u razdoblju između 2001. i 2016. godine umrlo 913 osoba više nego što ih se rodilo. Primjećuje se smanjenje broja rođenih te vraćanje u okvire s početka 2000-ih. Smrtnost raste od 2013. godine. Razlika između broja umrlih i rođenih varira, a u svih je 15 analiziranih godina negativna. Za jedno područje od 8460 stanovnika (Popis stanovništva 2011. godine) gubiti 40, 50, 60 ili 70 stanovnika godišnje zbog negativne prirodne promjene je izrazito upozoravajuće. Tim više što je ta promjena izražena kroz duži vremenski period. Vitalni indeks prikazuje broj živorođenih na 100 umrlih osoba. Iz priloženog se vidi da je vitalni indeks u predočenom razdoblju u svakoj godini bio manji od 100 što označava "smanjujuću reprodukciju stanovništva", tj. događa se prirodna depopulacija (Nejašmić, 2005, 104.). Tako za razdoblje obuhvaćeno tablicom na 100 mrtvih dolazi tek 57,73 živorođenih. I u tom pokazatelju prirodne promjene vidi se zakonitost gubitka stanovništva prirodnim putem.

Tab. 2. Prirodno kretanje stanovništva Grada Pakraca između 2001. – 2016.

Godine	Živorodeni	Mrtvorodeni	Ukupno umrli	Prirodna promjena	Vitalni indeks
2001.	72	-	139	-67	51,80
2002.	71	-	134	-63	52,99
2003.	78	-	145	-67	53,79
2004.	71	1	122	-51	58,20
2005.	86	1	127	-41	67,72
2006.	88	-	132	-44	66,67
2007.	86	1	133	-47	64,66
2008.	77	1	142	-65	54,23

2009.	90	-	154	-64	58,44
2010.	90	-	146	-56	61,64
2011.	81	-	125	-44	64,80
2012.	82	-	123	-41	66,67
2013.	63	-	120	-57	52,50
2014.	65	-	130	-65	50,00
2015.	72	2	146	-74	49,32
2016.	72	-	142	-70	50,70
2001. – 2016.	1247	6	2160	-913	57,73

Izvor: *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2001. – 2016., Prirodno kretanje stanovništva*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (31. 7. 2017.)

2.3.1.2. Opće kretanje stanovništva

Da bi se bolje razumjele dinamičke značajke stanovništva nije dovoljna samo popisna promjena nego detaljniji i složeniji pokazatelji. U tu kategoriju spadaju tipovi općeg kretanja stanovništva (Nejašmić, 2005). Oni pokazuju odnos i utjecaj prirodne promjene i migracije u određenom razdoblju (većinom su to razdoblja između dva popisa, ali ne moraju biti). Hoće li prostor imati emigracijska (E) ili imigracijska (I) obilježja ovisi o migracijskoj bilanci. U svakoj skupini postoje četiri tipa općeg kretanja stanovništva i oni ovise o intenzitetu emigracijskog ili imigracijskog obilježja. Postoje još dvije sastavne komponente, a to su: prirodna promjena (pozitivna ili negativna u analiziranom razdoblju) i popisna promjena (pozitivna ili negativna u analiziranom razdoblju) (Nejašmić, 2005).

Iz tablice (tab. 3) općeg kretanja stanovništva Požeško–slavonske županije može se vidjeti emigracijski trend. Od 10 jedinica lokalne samouprave njih 9 ili 90 % ima emigracijska obilježja prostora. Od njih devet čak sedam ili 77,78 % ima tip E₄. Taj tip općeg kretanja stanovništva opisuje se kao izumiranje. Njega prati negativna prirodna promjena, negativna popisna promjena i stopa prirodne promjene manja od stope popisom utvrđenog smanjenja (Nejašmić, 2005). Općine Jakšić i Kaptol imaju obilježja tipa E₃. To je izrazita depopulacija te su njegova obilježja: pozitivna prirodna promjena, popisom je utvrđeno negativno kretanje i stopa prirodne promjene manje je od stope popisom utvrđenog smanjenja. Samo Grad Pakrac ima obilježja imigracijskog tipa. On ima obilježja tipa I₄, a to je vrlo slaba obnova imigracijom. Iz tablice se može vidjeti da jedino Grad Pakrac ima pozitivan migracijski saldo. Treba istaknuti da je i kod

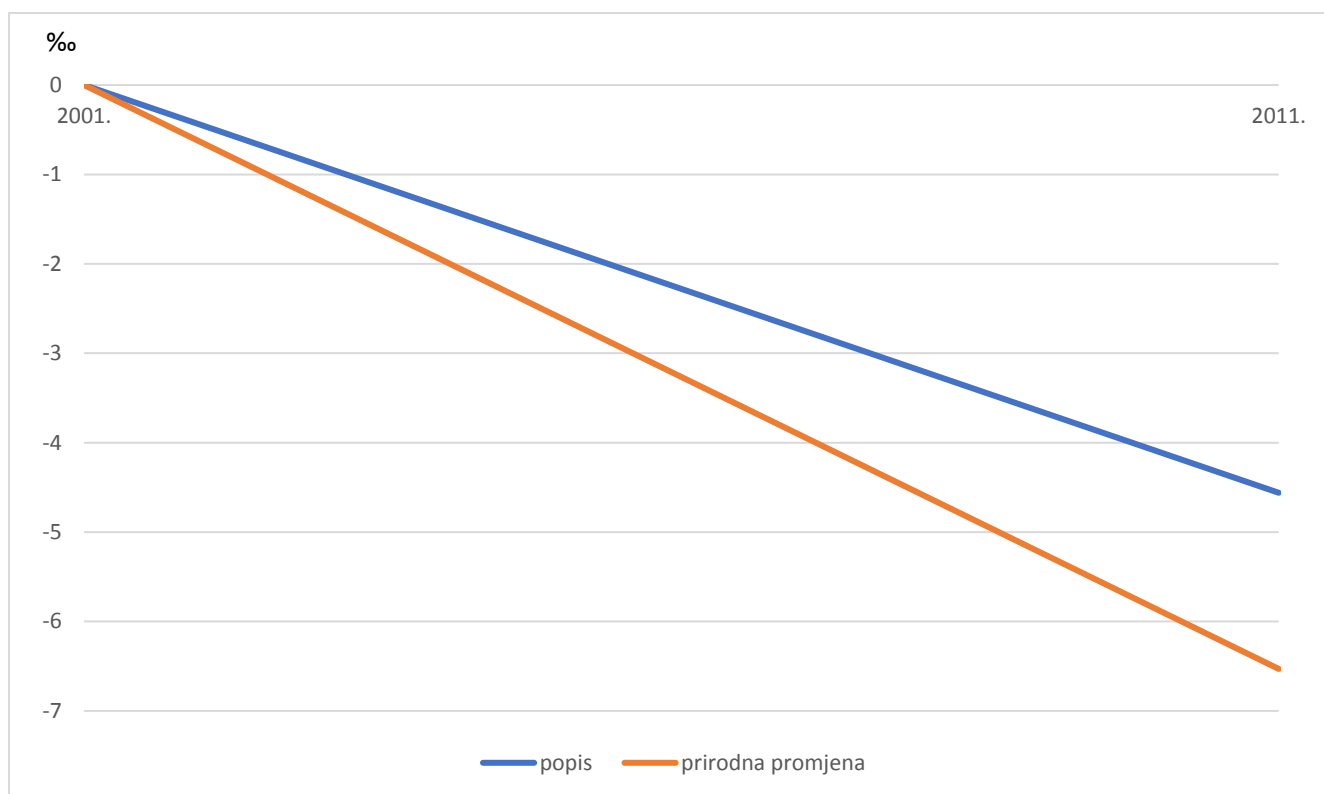
Grada Pakraca negativna prirodna promjena i da je popisno kretanje negativno. Od pet gradova unutar Županije jedino je područje Grada Pakraca imalo imigracijska obilježja. Područja ostalih gradova su imala emigracijska obilježja i to tip E₄ – izumiranje. Ovo su upozoravajući i alarmantni pokazatelji na razini Županije.

Tab. 3. Opće kretanje stanovništva u administrativnim gradovima i općinama Požeško-slavonske županije od 2001. do 2011. godine

Grad/Općina	Broj stanovnika		Ukupna promjena		Prirodna promjena		Migracijski saldo		Tip
	2001.	2011.	aps.	‰	aps.	‰	aps.	‰	
	P ₁	P ₂	D	r	P _p	r _p	M _s	m _s	
Brestovac	4 028	3 726	-302	-7,79	-195	-5,03	-107	-2,76	E ₄
Čaglin	3 386	2 723	-663	-21,71	-296	-9,69	-367	-12,03	E ₄
Jakšić	4 437	4 058	-379	-8,92	69	1,62	-448	-10,55	E ₃
Kaptol	4 007	3 472	-535	-14,31	17	0,46	-552	-14,76	E ₃
Kutjevo	7 472	6 247	-1 225	-17,86	-106	-1,55	-1 119	-16,31	E ₄
Lipik	6 674	6 170	-504	-7,85	-456	-7,1	-48	-0,75	E ₄
Pakrac	8 855	8 460	-395	-4,56	-565	-6,53	170	1,96	I ₄
Pleternica	12 883	11 323	-1 506	-12,89	-109	-0,9	-1 451	-11,99	E ₄
Požega	28 201	26 248	-1 953	-7,17	-230	-0,84	-1 723	-6,33	E ₄
Velika	5 888	5 607	-281	-4,89	-259	-4,51	-22	-0,38	E ₄

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine: stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (1. 8. 2017.); *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (1. 8. 2017.)

Iz slike (sl. 7) vidi se opće kretanje stanovništva Grada Pakraca između 2001. i 2011. godine. Prema podacima iz Statističkog ljetopisa utvrđena je negativna prirodna promjena od -565 ili -6,53 ‰. Prema podacima iz Popisa stanovništva 2001. i 2011. godine utvrđena je negativna promjena između popisa od -395 ili -4,56 ‰. Budući da je stopa popisom utvrđenog smanjenja manja od stope prirodne promjene, uz pozitivan migracijski saldo, dobije se tip I₄ (Nejašmić, 2005).

Sl. 7. Opće kretanje stanovništva Grada Pakraca od 2001. do 2011. godine

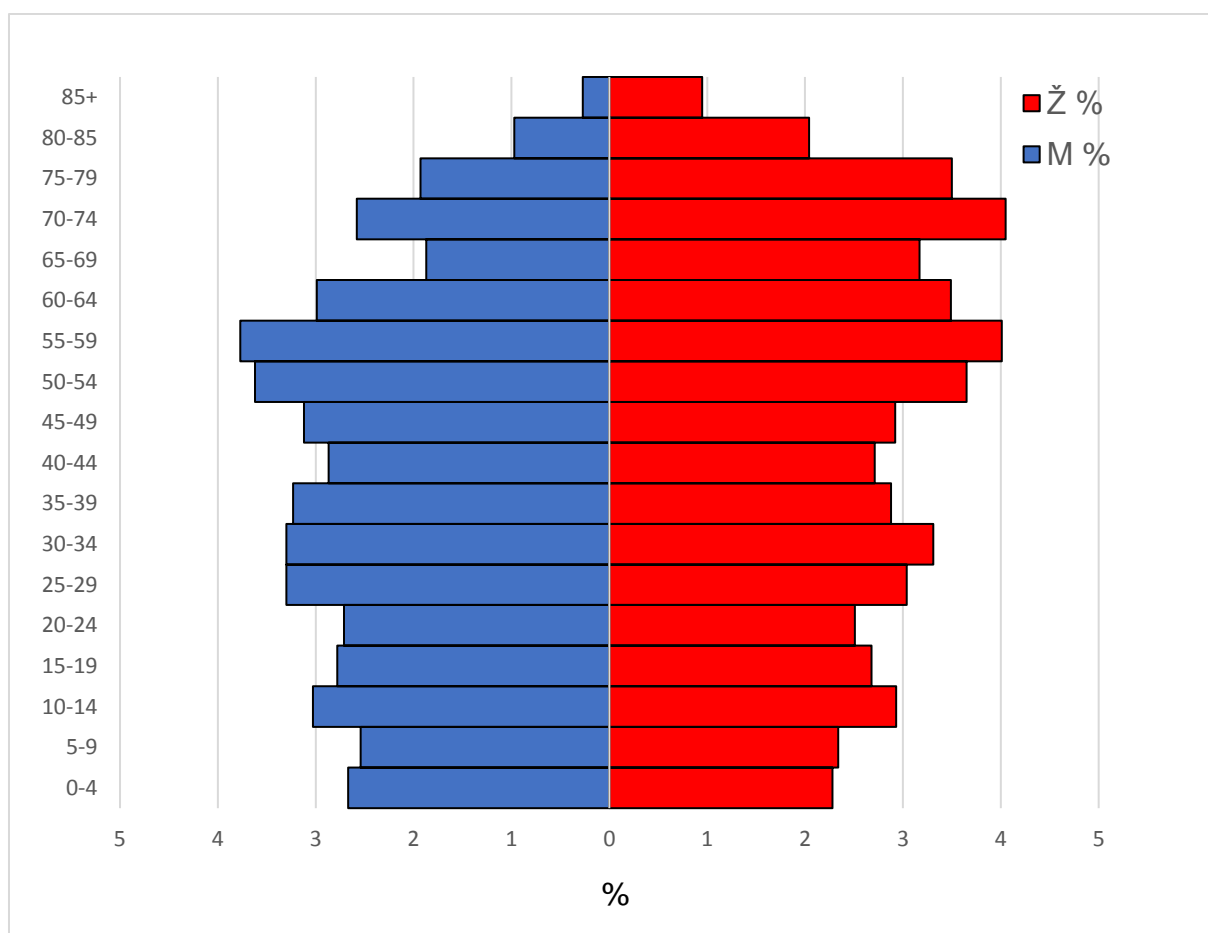
Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine: stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (1. 8. 2017.); *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (1. 8. 2017.); *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2001. – 2010., Prirodno kretanje stanovništva*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (1. 8. 2017.)

2.3.1.3. Osnovne strukture

Osnovne strukture stanovništva olakšavaju bolju predodžbu o stanovništvu nekog prostora. One se mogu podijeliti na biološki sastav, društveno–gospodarski sastav i kulturno–antropološki sastav. U ovome dijelu biti će obuhvaćene sve tri kategorije. U samim demografskim proučavanjima najveće značenje imaju biološki i društveno–gospodarski sastav, zbog utjecaja na prirodno kretanje i druge vitalne čimbenike stanovništva (Nejašmić, 2005).

Biološki sastav stanovništva čine dvije komponente: dob i spol stanovništva. Ta struktura pod izravnim je utjecajem prirodnog kretanja stanovništva. Iz biološkog sastava stanovništva izvlače se ključni podaci za druge strukture, npr. za biološku reprodukciju (fertilni kontingent) i za formiranje radne snage (radni kontingent) (Nejašmić, 2005). Biološki sastav stanovništva uobičajeno se prikazuje zajedno i to „dobno–spolnom piramidom“.

Iz slike (sl. 8) vidi se dobno–spolna struktura stanovništva Grada Pakraca 2011. godine. Ona ima oblik urne (Nejašmić, 2005). Udio starog stanovništva (60 i više godina) je 27,81 % od ukupne populacije Grada 2011. godine. U starom stanovništvu vidi se nepravilna raspoređenost između muške i ženske populacije. Jedan od čimbenika te nepravilnosti je i Domovinski rat. Udio mladog stanovništva (0 – 14 godina) prema Popisu stanovništva iz 2011. godine iznosio je 15,79 %. U zreлом stanovništvu (15 – 59 godine) vidi se povećanje broja starijih s povećanjem godina. Tako stanovništva između 25 - 29 ima 6,34 % (muškarci i žene), a između 50 - 54 ima ih 7,27 %. Najbrojnija petogodišnja skupna kod žena je ona između 70 – 74 godine. Ona iznosi 4,05 %. To je kod muškaraca 55 – 59 godina te ona iznosi 3,77 %. Prema obilježjima dobnog sastava, stanovništvo Grada Pakraca ulazi u kategoriju *izrazito starog stanovništva* (Nejašmić, 2005). U toj kategoriji broj starog stanovništva mora biti iznad 12 %, a on u Gradu Pakracu iznosi 27,81 %.

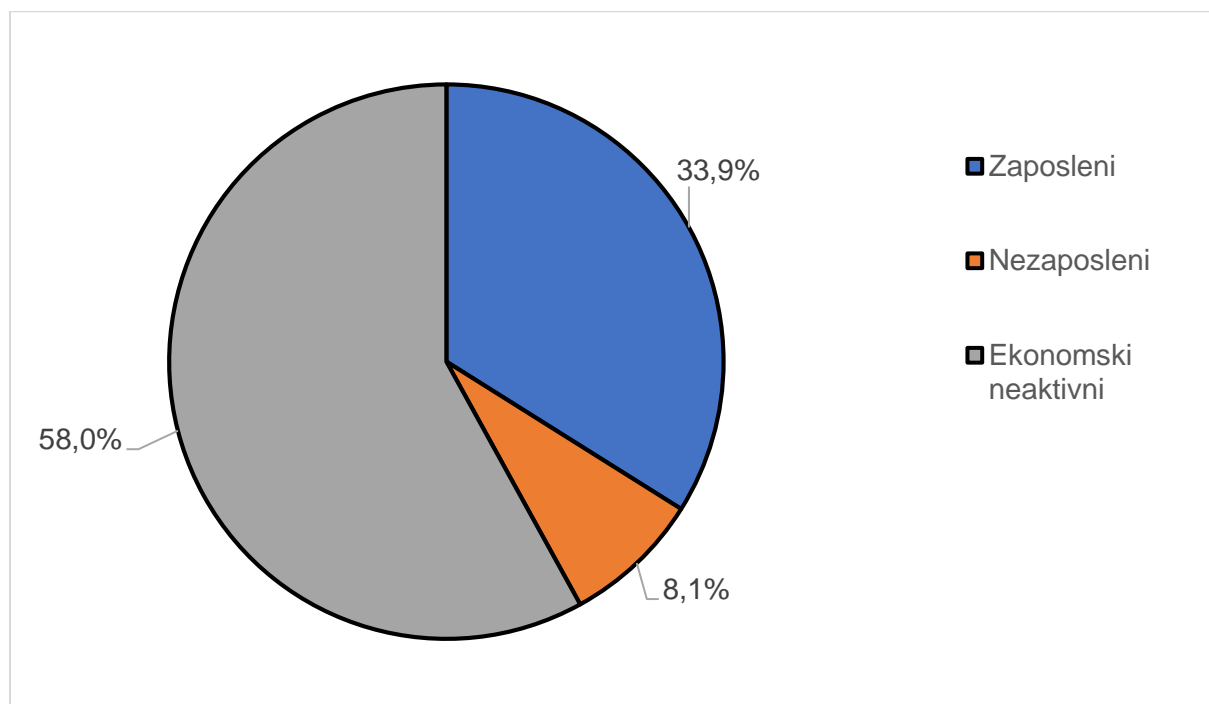
Sl. 8. Dobno–spolna struktura stanovništva Grada Pakraca 2011. godine

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: kontingenti stanovništva po gradovima/općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (2. 8. 2017.)

Iduća komponenta stanovništva je društveno–gospodarska. Gospodarski sastav stanovništva se dijeli na sastav prema aktivnosti, djelatnosti i zanimanju. U ovome radu obuhvatit će se dvije kategorije: stanovništvo prema aktivnosti i prema području djelatnosti.

Stanovništvo prema aktivnosti se dijeli u dvije kategorije: aktivno i neaktivno stanovništvo. Aktivno stanovništvo se dijeli u tri kategorije: zaposlene osobe u radnom odnosu, osobe koje obavljaju neko zanimanje, ali nisu u radnom odnosu i nezaposlene osobe u određenom razdoblju. Gospodarski neaktivno stanovništvo se dijeli u dvije kategorije: osobe koje imaju samostalni izvor prihoda i gospodarski ovisne osobe.

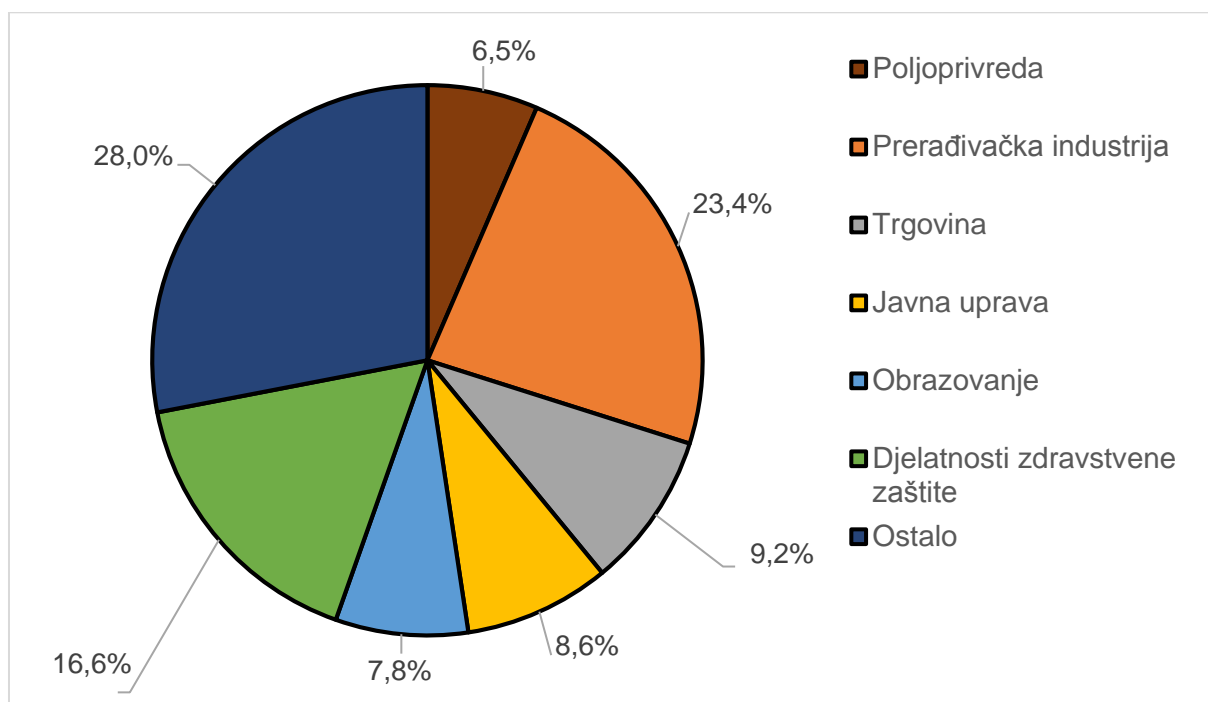
Iz slike (sl. 9) vidi se omjer aktivnog i neaktivnog stanovništva u Gradu Pakracu prema Popisu stanovništva 2011. godine. Tako je gospodarski aktivnog stanovništva bilo 42 %, a gospodarski neaktivnog 58 %. Od 7124 osoba njih 2415 ili 33,9 % je bilo zaposleno. Nezaposlenih je u istom razdoblju bilo 574 ili 8,1 %. Čak 4131 osoba ili 58 % je bilo gospodarski neaktivno. Umirovljenici čine najveći broj neaktivnog stanovništva s 2560 osoba ili 62 % od ukupnog broja neaktivnog stanovništva. Ostatak čine osobe koje se bave poslovima u kućanstvu (491 ili 12 %), učenici ili studenti (502 ili 12 %) i ostale neaktivne osobe (578 ili 14 %).

Sl. 9. Stanovništvo Grada Pakraca 2011. godine prema gospodarskoj aktivnosti

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo staro 15 i više godina prema trenutačnoj aktivnosti, starosti i spolu*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (2. 8. 2017.)

Kao što je navedeno, jedna od komponenti je i stanovništvo prema djelatnostima. Iz slike (sl. 10) se vide najzastupljenije djelatnosti u Gradu Pakracu. U prethodnom odlomku spomenuto je da je zaposlenih bilo 2415. Najviše zaposlenih bilo je prerađivačkoj industriji. To ne treba čuditi s obzirom na nekoliko prerađivačkih pogona u poduzetničkoj zoni Pakrac. Iduća djelatnost je vezana uz zdravstvenu zaštitu. Tako veliki broj osoba zaposlenih u toj djelatnosti može se potkrijepiti postojanjem bolnice u Pakracu. Zatim slijede trgovina, javna uprava i obrazovanje. Zaposlenih u poljoprivredi i šumarstvu (i šumarstvo je u toj kategoriji) bilo je samo 6,5 %. Taj podatak govori o stupnju deagrarizacije, dok je u području šumarstva najveći problem nedostatak radne snage.

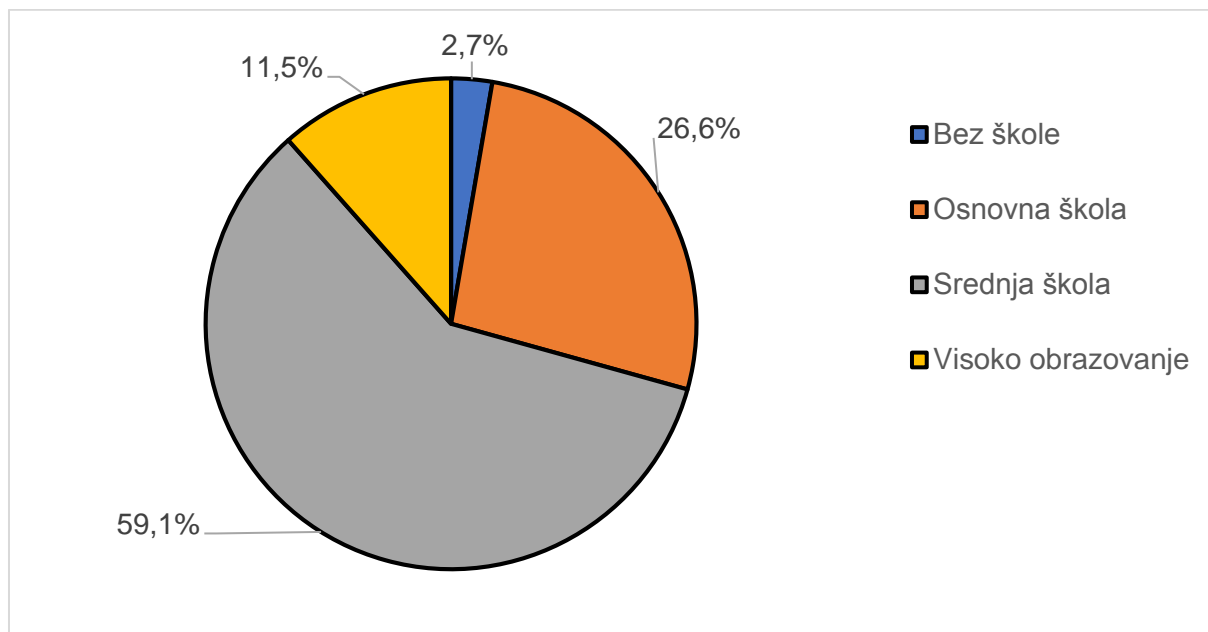
Sl. 10. Zaposleni prema područjima djelatnosti u Gradu Pakracu 2011. godine

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: zaposleni prema područjima djelatnosti, starosti i spolu*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (2. 8. 2017.)

Pod društveno–gospodarsku komponentu ulazi i obrazovni sastav stanovništva. Tu komponentu je važno pratiti, jer daje uvid u to kakvu razinu obrazovanja imaju pojedine kategorije stanovništva (Nejašmić, 2005). Obrazovni sastav se sastoji od dvije temeljne komponente: pismenosti i školske spreme. U ovome radu obrađena je školska sprema stanovništva Grada Pakraca prema Popisu stanovništva iz 2011. godine.

Slika (sl. 11) pokazuje omjer stanovništva Grada Pakraca prema najvišoj završenoj školi. Iz slike se vidi da je više od $\frac{1}{4}$, točnije 26,6 %, stanovnika ima završenu samo osnovnu školu. Bez

završene ikakve škole je 2,7 % stanovništva. Srednja školu je završilo najviše stanovnika i to 59,1 %. Više i visoko obrazovanje ima 11,5 % stanovnika.

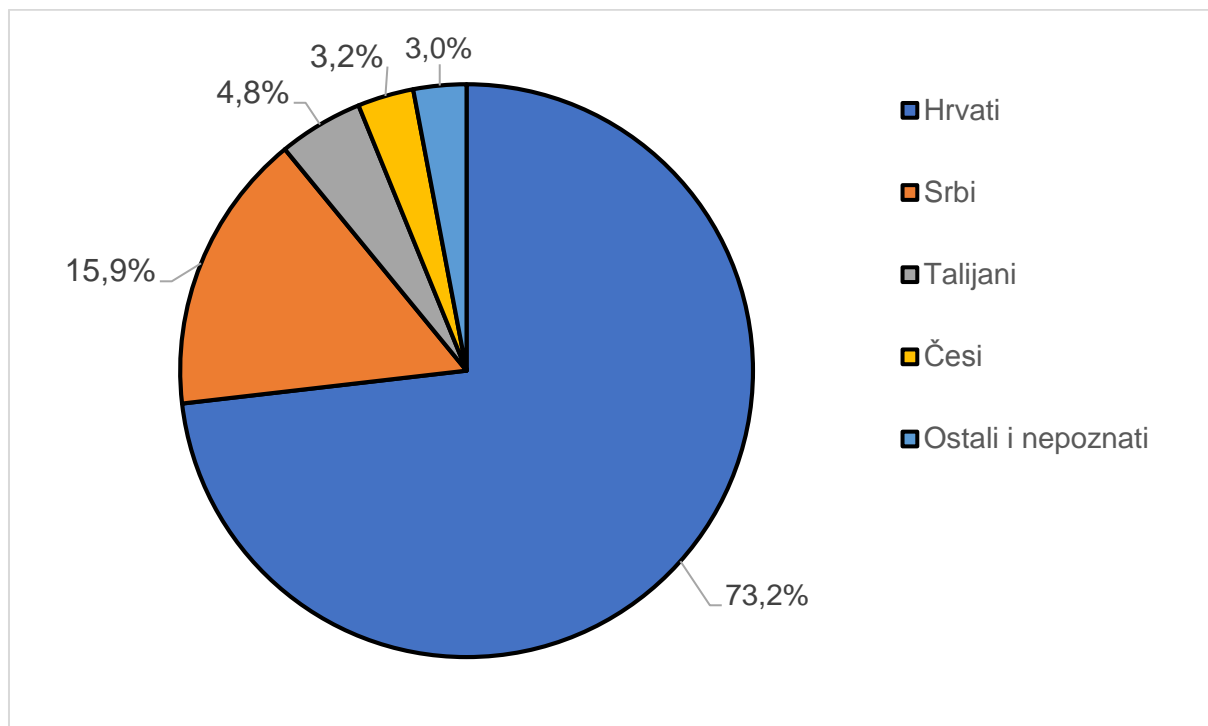
Sl. 11. Stanovništvo Grada Pakraca staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi, obrazovnim područjima i spolu*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (2. 8. 2017.)

Zadnja kategorija je kulturno–antropološki sastav stanovništva. Pod njim su sastav stanovništva prema rasi, sastav stanovništva prema narodnosti i jeziku te sastav stanovništva prema vjeri (Nejašmić, 2005). U ovome radu obuhvatiti će se sastavi stanovništva prema narodnosti i vjeri.

Sastavi stanovništva prema narodnosti mogu biti različiti. Oni su odraz određenih povijesnih, geografskih, ekonomskih i drugih faktora. U današnje, globalno, vrijeme razlike se ubrzano smanjuju. Promiče se multikulturalnost koja se u određenim prostorima ili društvima njeguje već stoljećima. Na slici (sl. 12) prikazan je sastav stanovništva Grada Pakraca prema narodnosti. Najveći postotak čine Hrvati i to 73,2 %. Iduća skupina prema narodnosti su Srbi s 15,9 %. Ovdje se omjer promijenio, zbog Domovinskog rata i srpske agresije na Republiku Hrvatsku. Treba istaknuti još dvije skupine, a to su Talijani s 4,8 % i Česi s 3,2 % udjela. Ovakav omjer posljedica je povijesnih faktora. Od doseljavanja Srba nakon osmanlijskih provala do doseljavanja Talijana i Čeha krajem 18. i kroz cijelo 19. stoljeće. Treba istaknuti da su ratovi

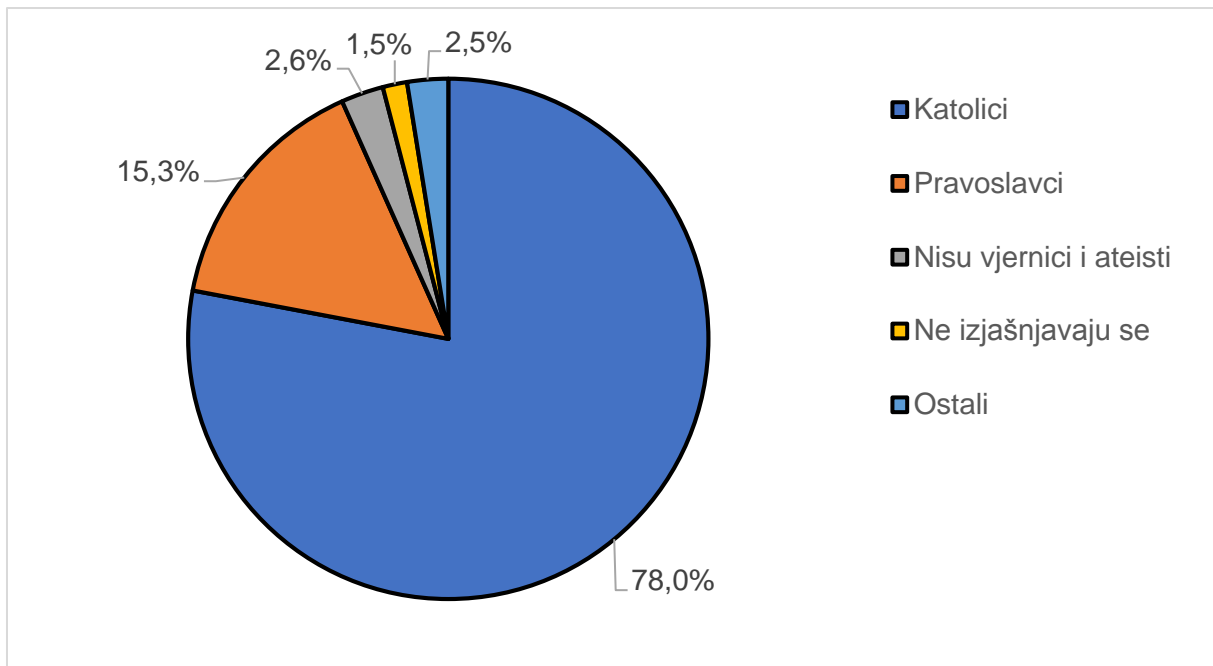
koji su vođeni u 20. stoljeću (Prvi i Drugi svjetski rat, Domovinski rat) uvelike promijenili narodnosnu strukturu stanovništva Grada Pakraca.

Sl. 12. Sastav stanovništva Grada Pakraca prema narodnosti 2011. godine

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema narodnosti u gradovima/općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (3. 8. 2017.)

Jedna od sastavnica kulturno–antropološkog sastava je sastav stanovništva prema vjeri. On također govori o povijesti nekog prostora i utjecaju raznih čimbenika na njegov razvoj. Iz slike (sl. 13) vidi se stanovništvo Grada Pakraca prema vjeri 2011. godine. Vjera je usko vezana za narodnost te se već ranije spomenuti faktori mogu primijeniti i ovdje. Iz slike se vidi da se 78 % stanovništva izjašnjava kao katolici. Zatim slijede pravoslavci s 15,3 %. Već od sredine 18. stoljeća u Pakracu postoji pravoslavna crkva. Na području Grada Pakraca nalazi se i djeluje Baptistička crkva. Treba istaknuti da se broj pravoslavaca izrazito smanjio poslije Domovinskog rata.

Sl. 13. Sastav stanovništva Grada Pakraca prema vjeri 2011. godine

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema vjeri po gradovima i općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (3. 8. 2017.)

3. ETAPE HISTORIJSKO–GEOGRAFSKOG RAZVOJA

Povijest pakračkog kraja je duga i bogata. Iako razdoblje prapovijesti nikada nije detaljno istraživano, postoje brojni dokazi o naseljenosti pakračkog kraja i u tom vremenu. Antičko razdoblje je pokriveno s nekoliko rimskih vojnih spomenika. Razdoblje ranog srednjeg vijeka još uvijek nije dovoljno istraženo. No u kasnijim razdobljima srednjeg vijeka postoje neumoljivi dokazi o važnosti i naseljenosti Grada Pakraca. O karakteristikama Grada u razdoblju osmanske vlasti možemo sa sigurnošću govoriti, zbog osmanskih popisa – deftera. Nakon završetka osmanskih provala, Gradom vlada grofovska obitelj Janković. Slijedi razdoblje 20. stoljeća i najteži trenutci za sami grad – Domovinski rat.

U ovome dijelu bit će obuhvaćena povijest grada od prapovijesti do suvremenog razdoblja. Poseban naglasak bit će na nekoliko razdoblja: razdoblje Pakračkog sandžaka, razdoblje upravljanja Gradom obitelji Janković i razdoblje Domovinskog rata i utjecaj rata na Grad. Zbog nedovoljne istraženosti lokaliteta iz prapovijesnog razdoblja, spomenuti će se i neki lokaliteti koji su danas na području Grada Lipika. Spomenuti prapovijesni lokaliteti bili su u sklopu bivše općine Pakrac te se njihovim spominjanjem želi postići jasnija slika o prapovijesnoj naseljenosti područja.

3.1. Prapovijesno razdoblje

Prapovijest je najduže razdoblje u povijesti. Ono se dijeli na nekoliko velikih etapa. Tako postoje starije, srednje i mlađe kameno dobe. Zatim bakreno i brončano doba te prapovijest završava sa starijim i mlađim željeznim dobom. Vremenska odrednica određenih razdoblja nije svugdje ista, nego postoje razlike.

O naseljenosti pakračkog područja može se govoriti u mlađem kamenom dobu (neolitiku) između 5000. – 2400. godina prije Krista. Tu naseljenost potvrđuju artefakti nađeni na nekoliko lokacija širom Grada. U Pakracu je prilikom izgradnje nove ulice iza katoličke crkve pronađeno mnoštvo mikrolita (jednostavnih artefakata koji predstavljaju početak obrtničke proizvodnje). Ti mikroliti su uglavnom kamene strugalice, nožići i sječiva. Također je nađen i dio kamene sjekire – čekića koji je poklonjen Arheološkom muzeju u Zagrebu. Još jedna kamena sjekira – čekić je pronađena u Pakračkim vinogradima. U Bučju je 1889. godine otkrivena polovica kamene sjekire – čekića, koja je poklonjena Arheološkom muzeju u Zagrebu. I u Gornjoj Šumetlici je pronađena kamena sjekira – čekić. U Grahovljanima je pronađena sjekira – čekić na kojoj je bila započeta nova rupa. To dokazuje upotrebu istog kamena nekoliko puta (Herman–Kaurić, 2004). Kamena jezičasta sjekira pronađena je u Badljevinu. U Brezinama (naselje pod Gradom Lipikom) pronađeno je mnoštvo prapovijesne keramike. Zanimljivo je

istaknuti da je tamo pronađen i mali keramički pršljen za ribarske mreže (Sokač, 1978). Iz priloženog se vidi da je na raznim lokalitetima Grada Pakraca pronađeno oruđe, oružje i keramika iz neolitika. Treba istaknuti da su svi ti nalazi slučajni te da su se oni dogodili prilikom oranja ili različite izgradnje. Nikada nije ciljano kopano i istraživano na neolitičkim lokalitetima kojih nesumnjivo ima.

U bakrenom dobu dolazi do prvih migracijskih kretanja izrazito stočarskih indoeuropskih naroda prema Panonskoj nizini. Te migracije unijele su brojne promjene u živote poljoprivrednog stanovništva. Prije svega su ti misli na poznavanje metalnog oruđa i oružja. To gibanje stanovništva dovelo je do promjene tipa naselja te su se naselja počela utvrđivati. Ubrzano dolazi do diferencijacije društva na ratnike i obrtnike te stočare i ratare (Herman–Kaurić, 2004). U Brekinskoj (naselje u sklopu Grada Lipika) je otkriven depo od 50 komada još nekorištenih sjekira. Sami depoi su zatvoreni nalazi zakopani u zemlji. Procijenjena starost sjekira bila je oko 1850. godine prije Krista. S odmakom vremena trebalo bi ih opet procijeniti (Herman–Kaurić, 2004). Zbog velike količine istog oružja pretpostavlja se da su pripadali trgovcu ili ljevaču metala. I ovaj nalaz nađen je slučajno. Našao ga je jedan seljak dok je orao zemlju (Sokač, 1978). Same sjekire su bile otpremljene u samoborski rudnik gdje su trebale biti pretopljene kao stari bakar. Vlasnika rudnika se brzojavom zamolilo da spasi što više sjekira i on je uspio spasiti 29 sjekira. Ovo dovoljno govori o odnosu bivše komunističke vlasti na povijesno blago. Same sjekire su završile na raznim mjestima. Većina ih je završila u Narodnom muzeju u Zagrebu dok su neke završile diljem Europe. Jedna je završila u ljubljanskom muzeju, jedna je otpremljena u Graz, dvije su završile u Narodnom muzeju u Budimpešti dok se jedna čak nalazi u zbirci Antropološkog društva u Parizu (Herman–Kaurić, 2004). Ovaj nalaz upućuje na postojanje trajnog naselja u blizini lokaliteta pronalaska. Istovremeno nalaz potvrđuje postojanje vučedolske kulture, kojoj pronađene sjekire pripadaju, na pakračko–lipičkom području (Lokner, 2012) U Derezi je pronađena bakrena sjekira – čekić koja se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu. U Pakracu je također pronađena jedna bakrena sjekira te se ona nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu. Kojoj kulturi pripadaju nađene sjekire iz Brekinske, Dereze i Pakraca tek se treba utvrditi.

Usljedio je željezno doba. U Pakracu su pronađene dvije željezne sjekire te su one darovane Narodnom muzeju u Zagrebu. U Brekinskoj je pronađena posuda u kojoj je bilo 40 željeznih sjekira i jedan komad sirovog željeza. Za razliku od nalaza iz bakrenog doba, ove su bile pravovremeno otpremljene u Narodni muzej u Zagrebu (Herman–Kaurić, 2004). Za taj transfer se pobrinuo grof Julije Janković, iako više nije bio vlasnik ni pakračkog ni daruvarskog

vlastelinstva (o ulozi grofa Julija Jankovića kasnije). Uz pronalasku sjekira najviše je pronađeno keramike. Na mjestu staroga grada u Pakracu pronađeni su dijelovi pretpovijesne posude ukrašene ornamentom od ravnih i valovitih crte te jedan poklopac od nepročišćene gline pomiješane s pijeskom (Herman–Kaurić, 2004). Dijelovi te posude su pohranjeni u Arheološkom muzeju u Zagrebu. U naseljima Korita, Brezine i Šeovica (sva tri pod Gradom Lipikom) pronađeni su dijelovi keramike. Treba istaknuti i nalazište u naselju Antunovac (pod Gradom Lipikom). Tamo je pronađena željezna strelica no nije poznato kojemu vremenu pripada. Ona se također nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Iz ovoga pregleda vidi se da područja Grada Pakraca i Grada Lipika obiluju prapovijesnim nalazima. Svi pronađeni elementi su plod slučajnosti i sreće. Možemo samo nagađati što bi detaljnija istraživanja pokazala. Iz priloženog se može vidjeti da pronađeni artefakti upućuju na vrlo ranu naseljenost pakračkog područja. Jedan od glavnih razloga bi mogla biti prirodno–geografska osnova. Postojanje dovoljne količine vode, šuma, obradivih površina, ali i uzvišenja koja su omogućavala obranu.

3.2. Antičko razdoblje

Antičko razdoblje odnosi se na razdoblje grčke i rimske kulture. Vremenske odrednice su različite. Tako se za početak antičkog razdoblja uzima period oko 800. godine prije Krista te razdoblje traje sve do pada Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine. Na području Grada Pakraca postoje dokazi o postojanju rimske civilizacije i naseljenosti.

Rimljani su zavlitali područjem današnje Slavonije poslije sloma ilirsko–keltskog ustanka 6. – 9. godine. Nastala je velika provincija koja se nazivala Ilirik, a njezin sjeverni dio Panonija. Nedugo zatim nastala je potreba podijeliti Panoniju na Gornju i Donju Panoniju. Tako je pakračko područje pripalo Gornjoj Panoniji. Za pakračko područje veže se, već spomenuti, ustanak. Tako je Donjim Grahovljanima groblje koje se smatra rimskim. U šumi kraj Donjih Grahovljana pronađeno je groblje s više od 200 grobova. Grobovi su orijentirani u smjeru istok – zapad. Na mjestu nadgrobno spomenika je postavljeno kamenje s trokutastim gornjim dijelom. Otvara se mogućnost da je do bitke između rimske vojske i ilirsko–keltske došlo kod Papuka, jer se u ponegdje u literaturi tako navodi. Ipak ovo treba uzeti s velikom oprežnošću dok se točno ne utvrdi kome groblje pripada (Herman–Kaurić, 2004, Sokač, 1978).

Nepobitni dokaz da su Rimljani boravili na pakračkom području potječe iz 1913. godine. Tada je pronađen nadgrobni spomenik izrađen od žučkastog pješčenjaka. On je pronađen na oranici u Brusniku. Datira se u kraj 2. ili početak 3. stoljeća. Spomenik se danas čuva u

lapidariju Arheološkog muzeja u Zagrebu. Sam spomenik se sastoji od natpisnog polja s tekstom, edikule s portretima, zabatnog dijela te vrlo istaknutog kruništa (sl. 14) (Herman–Kaurić, 2004.). Sami tekst na nadgrobnoj spomeniku je interpretiran. Prema D. Pinteroviću spomenik su podigla četiri sina svojoj majici i njenom mužu, vojniku IV. legije. Iz ovoga se može zaključiti da je proces romanizacije već bio u toku te da su u legije ulazi i domaći ljudi (Sokač, 1978).

Sl. 14. Rimski spomenik iz Brusnika

Izvor: Herman–Kaurić, 2004.

U Brusniku je otkrivena i baza rimskog stupa od žućkastog pješčenjaka i mnoštvo kamenja na lokalitetu na kojemu je pronađen nadgrobni spomenik. Sokač je pretpostavila da se ovdje nalazila vila rustica. To su bile raskošne rimske vile koje su pružale svojim vlasnicima sve

blagodati uključujući vodovod, kanalizaciju i centralno grijanje (Herman–Kaurić, 2004). Idući nalaz koji potvrđuje prisustvo Rimljana na pakračkom područje je iz 1989. godine. Tada je jedan učenik na oranici naišao na vojnički nadgrobni spomenik. Spomenik je nađen u Kusonjama. Spomenik se trenutno nalazi u predvorju Osnovne škole braće Radića u Pakracu. Spomenik je sličan onome iz Brusnika iako mu nedostaje gornji dio. Napravljen je od žućkastog pješčenjaka. Iz interpretacije teksta vidi se da se radi o spomeniku koji su postavili sinovi i nasljednici vojniku kohorte. Za zaokruživanje slike o rimskom razdoblju služi pronalazak dijela kamene ploče. Pretpostavlja se da se radi o zavjetnoj ploči na kojoj je prikazan Heraklo s toljagom (Herman–Kaurić, 2004). Ona je pronađena prilikom kopanja temelja za jednu zgradu u Pakracu.

Sudeći po ova tri spomenika prisustvo Rimljana se ne može negirati. Treba istaknuti da je kao i u slučaju prapovijesnog razdoblja sva građa nađena slučajno te je prava sreća da nije uništena. Spomenici su nađeni prilikom obrade zemlje ili izgradnje različite infrastrukture u vremenima kada se nije pazilo na povijesne ostatke. Nemali broj različitog kamenja sa spomenutih lokaliteta lokalno stanovništvo je iskoristilo za izgradnju temelja kuća te je ono nepovratno uništeno. Postoje pretpostavke da je kroz Pakrac (bližu ili širu okolicu) prolazila cesta koja je spajala Sisak s Osijekom. Točnu lokaciju te ceste je teško odrediti, iako se zna da je ona prolazila kroz Daruvar (Herman–Kaurić, 2004). Možda istraživanja u budućnosti otkriju točnu lokaciju ceste i još rimskih spomenika i artefakata.

3.3. Srednji vijek

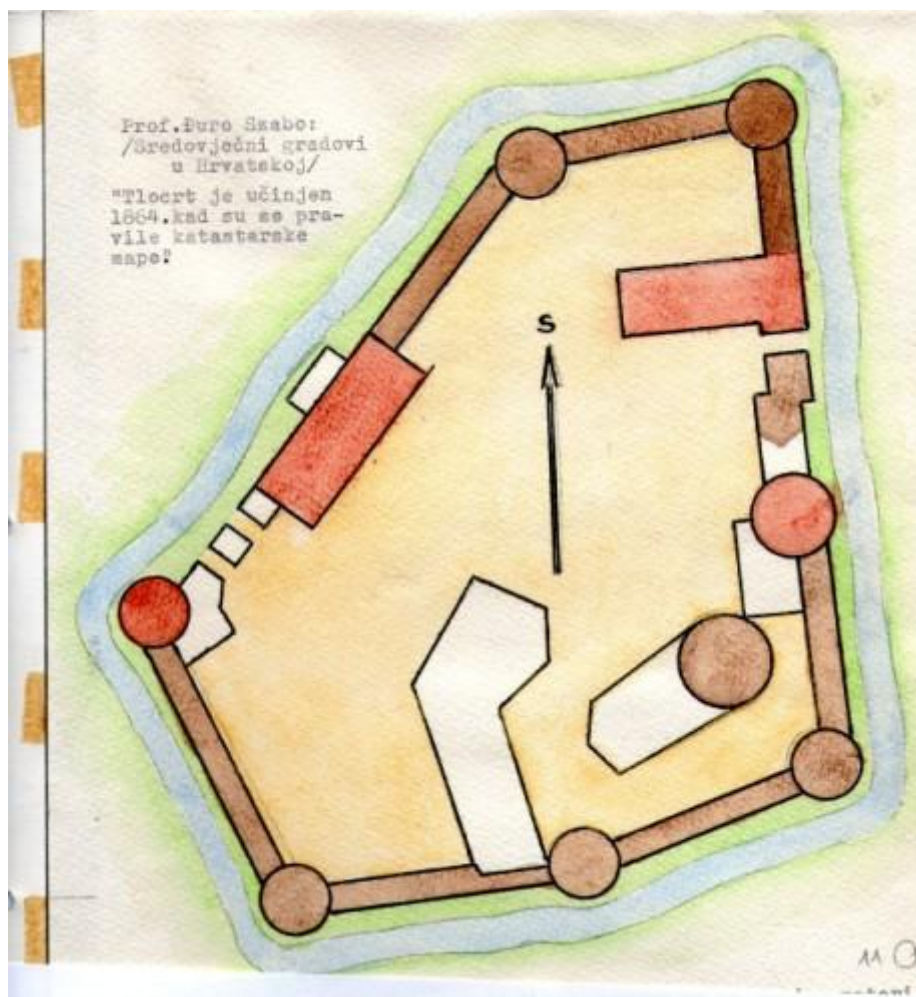
Kao početak srednjega vijeka uzima se pad Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine. Pad tog Carstva označavao je epohalnu promjenu za mnogobrojne narode i njihove načina života. Na prostore Carstva su kroz nekoliko stoljeća prodirala razna germanska plemena. Kroz vrijeme su prodrli sve dublje prema europskom zapadu te nekoliko puta opljačkali i sami Rim. Nakon odlaska Rimljana, na području Međurječja pojavili su se Avari. Zatim su počela doseljavanja Slavena. U 7. stoljeću postojao je Avarski Kaganat, no to nije spriječilo doseljavanje Slavena (Herman–Kaurić, 2004). Jedino naselje u kojemu su nedvojbeno pronađeni predmeti avarsko–slavenske kulture su Brezine (naselje pod Gradom Lipikom). Na jednoj oranici su pronađeni brojni ulomci keramike. S obzirom na brojnost te keramike moglo se je procijeniti o kakvoj vrsti posude se radi. Radilo se o posudi jajasto–ovalnog oblika svijetložute i smeđe boje rađene na lončarskom kolu. Sama keramika je bila ukrašena vodoravnim linijama i valovnicama tipičnima za Slavene (Herman–Kaurić, 2004).

Razdoblje između 7. – 11. stoljeća nezahvalno je za proučavanje zbog nedostatka izvora. Tako se za područje današnje Hrvatske zna nekoliko ključnih događaja i procesa. Kao jedna od

glavnih ističe se prihvaćanje kršćanske vjere, što se dogodilo oko 800. godine s područje franačke Akvileje. Iduća je osnutak zagrebačke biskupije 1094. godine (Budak i Raukar, 2006). Kroz izvore je teško zaključiti kojoj biskupiji i županiji je pripadalo područje današnjeg Grada Pakraca u 12. i 13. stoljeću. Unatoč tome u literaturi prevladava mišljenje kako je Grad Pakrac pripadao zagrebačkoj biskupiji. Treba istaknuti da Požeška županija, koja graniči s Pakracom, nije bila u sklopu zagrebačke biskupije u srednjem vijeku. Povjesničari nisu odgonetnuli kojoj je županiji Pakrac pripadao u 13. stoljeću. Tako se u historiografiji spominju tri različite županije: Požeška, Križevačka i Dubička. Đ. Szabo tvrdi da Pakrac zasigurno nije pripadao Požeškoj županiji te pretpostavlja da je pripadao Dubičkoj. J. Buturac tvrdi da je Pakrac pripadao Požeškoj županiji, iako ističe da zapadna granica Požeške županije nije obuhvaćala sami Pakrac. Josip Adamček ističe da nije sporno da je Pakrac pripadao Križevačkoj županiji. Vjekoslav Klaić također naginje Križevačkoj županiji, ali od 14. stoljeća (Herman–Kaurić, 2004). Križan ističe da je Pakrac spada pod Požešku županiju od početka 12. stoljeća pa do 1238. godine kada pakrački posjed prelazi u vlasništvo vitezova ivanovaca. Napominje da ivanovački posjedi nisu bili pod jurisdikcijom župana već perceptora⁵. Pakrac je bio jedan od devet ivanovačkih posjeda: Dubica, Gora (oko Topuskog), Hresno (južno od Une), Čičan (Pokuplje), Glogovnica (kod Vrbovca), Sveti Martin (kod Zagreba), Novi Dvor (Međimurje), Bela (kod Varaždina) i Pakrac (Križan, 2006). Sjedište im je bilo u Vrani pa se zato koristi naziv vranski priorat. Ivanovačku vlast zaključuje na temelju komparativne analize tri isprave: isprava vojvode Kolomana iz 1237. godine, isprava kralja Bele IV. iz 1238. godine i isprava prepozita pečušskog kaptola iz 1239. godine. Tijekom 13. stoljeća prvi put se spominje imenom grad Pakrac. Na temelju analize dolazi do još nekoliko zaključaka. Ističe da se Pakrac razvio kao podgrađe ivanovačke utvrde. Sama utvrda se ne spominje do 1278. godine te Križan zaključuje da utvrda nije ni postojala kada su Ivanovci došli u vlasništvo posjeda Pakrac 1238. godine. Njen nastanak smješta neposredno poslije provale Tatara 1241. godine, a prije 1256. godine kada se spominje kovnica novca u Slavoniji (za koju se vjeruje da je bila u Pakracu) (Križan, 2006). S druge strane Herman–Kaurić sa sigurnošću ističe da se kovnica novca definitivno nalazila u Pakracu između 1256. – 1260. godine kada je premještena u Zagreb (Herman–Kaurić, 2004). Postojanje utvrde sa sigurnošću se može smjestiti u 1326. godinu, kada se spominje Utvrda Sv. Ivana. Iz sredine 17. stoljeća postoji opis utvrde koji donosi Evlija Čelebija: "To je divna utvrda na obali rijeke Pakre na prostranom brijegu obraslom u zelenilu. Osnovica mu je četverougao, a sagrađen je od tvrdog materijala tako čvrsto kao da ga je

⁵ Perceptor je bio poglavar pojedinog sjedišta viteškog reda.

gradio Šeddad. Oko grada nalazi se opkop sazidan od kamena škrljca. Pred gradskom kapijom ima viseći most na lančani čekrk (kolotur). Na kraju most nalazi se jedan lodža – čardak, a u unutrašnjosti tvrđave sirotinjske kuće, koje su pokrivene daskama.” (Herman-Kaurić, 2004, 48.). Tlocrt utvrde (sl. 15) nastao je na temelju katastarskih izmjera grada 1864. godine. Iz tlocrta se vidi da je Čelebija neznatno pogriješio. Utvrda nije četverokutna nego bliže nepravilnom peterokutu (Herman–Kaurić, 2004).

Sl. 15. Tlocrt Utrvrde Sv. Ivana u Pakracu

Izvor: Szabo, 1920.

Od sredine 13. stoljeća pa sve do sredine 16. stoljeća Pakrac je u rukama vitezova Ivanovaca. Pakrački posjed ivanovaca sastojao se od tri imanja, a u središtu svakog imanja nalazilo se trgovište. Najveće imanje imalo je 81 kućanstvo i nalazilo se u Pakracu koji se sastojao od tvrđave i trgovišta sa 30 kuća. Drugo imanje se prostiralo istočno od Pakraca uz rijeku Pakru. Ono je imalo 66 kućanstava, a središte mu je bio Čaklovac u kojemu je bilo trgovište sa 29 kuća. Treće imanje bila je Rašaša. To imanje se prostiralo dolinom Sloboštine prema jugu i

imalo je 77 domaćinstava. Središte toga imanja bilo je u današnjim Bobarama, selu između Bijele Stijene i Rogolja (Herman–Kaurić, 2004). Sudbine utjecajnih osoba u vranskom prioratu, samim time i u Hrvatsko–ugarskom kraljevstvu, utjecale su na Pakrac. U sredini 15. stoljeća pojavljuje se nova opasnost s istoka – Osmanlije. Tako je Pakrac u sredini 15. stoljeća i građanskog rata između obitelji Talovac i grofova Celjskih nakratko promijenio vlasnika. Celjski su preuzeli posjede zagrebačke biskupije i vranskog priorata kojima su upravljali Talovci. Na taj je način Pakrac došao pod vlast grofova Celjskih (Herman–Kaurić, 2004). Tek je vojvoda Janos Hunyadi prisilio Celjske da vrata posjede. Herman–Kaurić zaključuje da je Ivan Tahy (vranski prior) ustupio Pakrac Nikoli Zrinjskom prije sabora slavonski staleža 1537. godine. Na kraju rasprave o obrani zemlje od Osmanlija bili su navedeni gradovi kojima je potreba pomoć. Tamo je izričito naveden Pakrac kao vlasništvo knezova Zrinjskih. Službeno ukinuće vranskog priorata događa se 1541. godine. Tada kralj Ferdinand I. potvrđuje vlasništvo knezova Zrinjskih nad bivšim posjedima vranskog priorata.

3.4. Novi vijek

U ovome radu razdoblje novoga vijeka uključiti će razdoblje od Mohačke bitke 1526. godine do kraja 19. stoljeća.

3.4.1. Razdoblje osmanske vlasti

Pojava Osmanlija i njihovi prodori obilježiti će srednjovjekovnu i novovjekovnu povijest mnogih zemalja južne, istočne i srednje Europe. Iz toga nije izuzeta ni Hrvatska. U 16. stoljeću velika većina hrvatskog prostora nalazila se pod Osmanlijama. Koji su razmjeri tih prodora najbolje objašnjava naziv za ostatke područja pod hrvatskom vlašću kao *ostaci ostataka nekada slavnog kraljevstva*. Osmanske provale u Požešku kotlinu i prostor između Drave i Save osjetile su se već krajem 14. i kroz cijelo 15. stoljeće. U tom vremenu provalama je bilo zahvaćeno i pakračko područje. To potvrđuje pronađeni vrč pun novčića 1903. godine. Oko stotinjak raznih srebrnih novčića bilo je u vrču. Najmlađi novčić iskovan je za vrijeme Nikole Iločkog, 1472. godine, pa se pretpostavlja da je vlasnik cijelu svoju ušteđevinu zakopao pred naletom Osmanlija (Herman–Kaurić, 2004). Te provale Osmanlija bile su moguće zbog zauzeća susjednih zemalja – Srbije i Bosne sredinom 15. stoljeća. No tek dolaskom Sulejmana Veličanstvenog (vladao od 1520. – 1566. godine) vlast Osmanlija se počela ozbiljnije širiti na današnji hrvatski prostor. Kao ključni razlog tome ističe se pad Beograda 1521. godine, a nedugo zatim i bitka na Mohačkom polju 1526. godine. Upravo je nakon te bitke hrvatsko plemstvo, iako ne jednoglasno, izabralo Ferdinanda I. Habsburškog za hrvatskog kralja. Nesloga oko izbora novog hrvatskog kralja uvelike je olakšala zauzimanje Slavonije

Osmanlijama (Herman–Kaurić, 2004). Sami Pakrac, još uvijek u posjedu Zrinjskih, pao je u ruke Osmanlija 1544. godine nakon nekoliko godina sustavnog osmanskog zaposjedanja slavonskih gradova i utvrda.

Sve do osvajanja Budima 1580. godine cijeli je europski dio Osmanskog Carstva pripadao jednom pašaluku⁶. Tako je i pakračko područje bilo uključeno u Rumelijski pašaluk. Nakon osvajanja Budima dolazi do uspostave Bosanskog pašaluka (sl. 16). Pašaluci su bili podijeljeni na sandžake.

Sl. 16. Upravna podjela Bosanskog pašaluka 1593. – 1606. godine

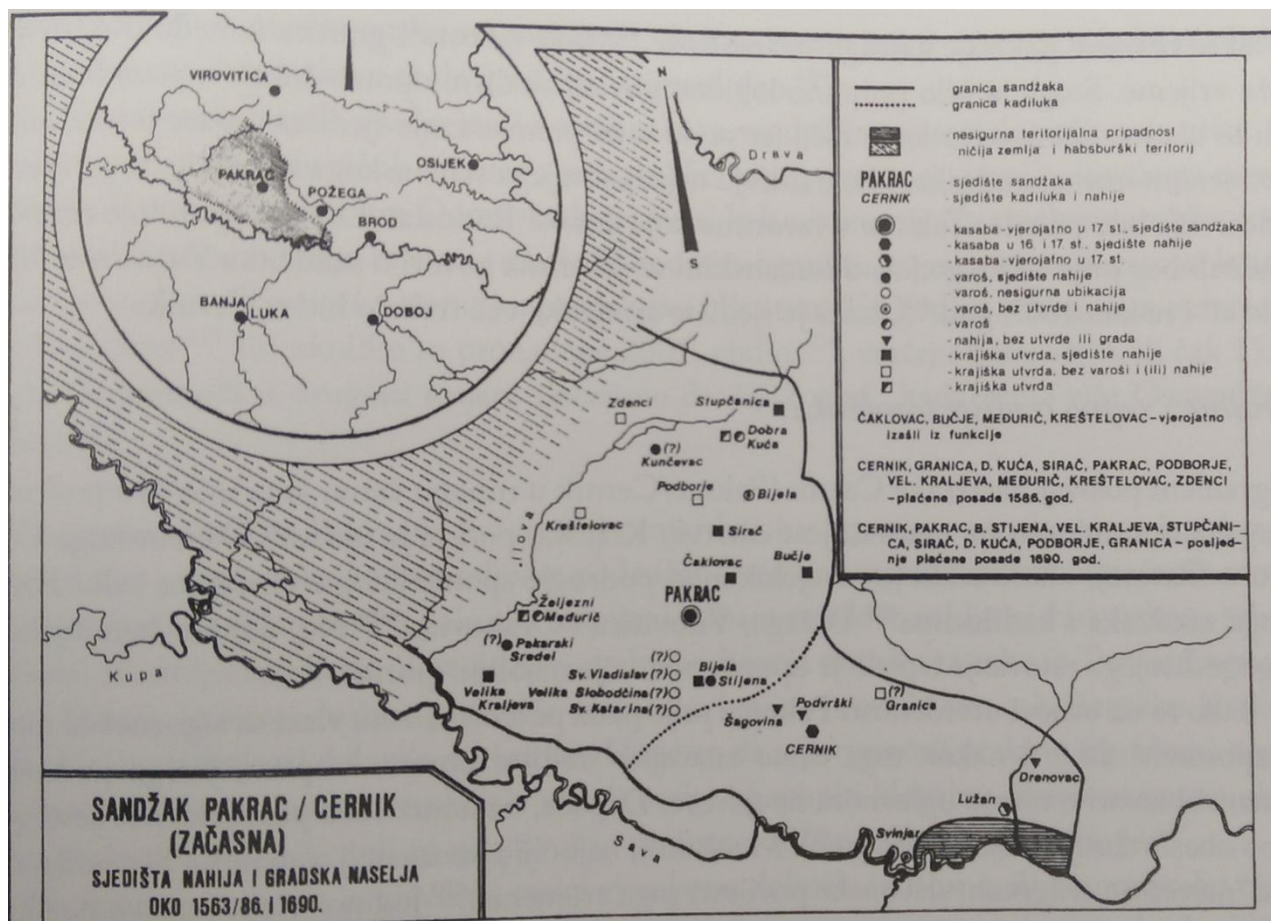
Izvor: Bosanski pašaluk, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=8888> (9. 8. 2017.)

Pakračko područje je isprva pripadalo Sandžaku Začasna⁷ koji je osnovan 1557. godine. Središte sandžaka se premješta iz Čazme u Pakrac, zbog isturenosti Čazme prema Zagrebu i prodora hrvatskih krajišnika (Herman–Kaurić, 2004). Za vrijeme Dugog rata (1593. – 1606.

⁶ Pašaluk, beglerbeluk, ejalet – naziv za najveću upravnu jedinicu u Osmanskog Carstvu

⁷ Čazma

godine) sjedište sandžaka je premješteno iz Pakraca u Cernik (Fuerst–Bjeliš i Glamuzina, 2015). Sam početak Dugog rata uzima se kao godina preseljenja sjedišta sandžaka u Cernik (Mažuran, 1968). Odličnu sliku kako je izgledao i čime su se bavili stanovnici u osmanskom gradu daju defteri. To su upravni registri koje su vodili Osmanlije. Defter iz 1565. godine govori o Pakracu. Sandžak Pakrac se tada sastojao od 14 nahija⁸: Cernik, Drenovac, Pakrac, Bijela Stijena, Kunčevac, Šagovina, Bučje, Sirač, Dobra Kuća, Čaklovac, Stupčanica, Pakarski Sredel, Klokočevac i Podvrški (Selcuk Ural, 2011) (sl. 17).

Sl. 17. Upravna podjela Pakračkog/Cerničkog sandžaka krajem 16. stoljeća

Izvor: Herman–Kaurić, 2004.

Proučavajući defter iz 1565. godine Selcuk Ural zaključuje da se stanovništvo Sandžaka Pakrac bavilo gotovo isključivo poljoprivredom. Ističe da je najveći prikupljeni porez bio onaj na ratarstvo. Tako su najzastupljenije kulture: pšenica, ječam i zob. Uz ratarstvo zastupljeno je bilo i povrtlarstvo. Manji broj stanovništva bavio se stočarstvom. Kao posebnu zanimljivost ističe suživot muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva. Također napominje i mali broj

⁸ Najmanja administrativna jedinica Osmanskog Carstva

Židova na području Sandžaka Pakrac (Selcuk Ural, 2011). Na osvojenim područjima dolazi do promjene demografske strukture stanovništva. Na pakračkom području primjećuju se migracije domicilnog stanovništva prema zapadu, odnosno u sigurnost od osmanlijskih provala. Te se migracije nisu dogodile brzo, nego su se događale kroz vrijeme. Jedno od odredišta starog domicilnog stanovništva je prostor križevačke Krajine (Herman–Kaurić, 2004). Osmanlije su morale popuniti gotovo ispražnjeni prostor koji je nastao nakon migracija (Crkvenčić i Pepeonik, 1993). Tako naseljavaju porodice Srba iz Bosne. Oni se naseljavaju na manje dostupne obronke Papuka i Psunja. Popis iz 1584. godine govori o 400 kuća Vlaha u pakračkoj Krajini. Izvori o točnom broju doseljenog vlašskog stanovništva variraju. Tako Pavičić govori o 1500 – 2000 porodica Srba iz Bosne. U mletačkog izvješću iz 1625. godine govori se o broju obitelji. Procjenjuje se da na vlaškom dijelu Pakračkog sandžaka ima između 2000 – 3000 obitelji (Herman–Kaurić, 2004). Treba istaknuti da je područje Pakračkog/Cerničkog sandžaka bilo granično područje te je ono bilo nesigurno i podložno provalama s jedne i druge strane. Dok same brojke treba uzeti s rezervom, može se zaključiti kako uistinu kroz 16. stoljeće dolazi do velikih promjena u demografskoj strukturi stanovništva pakračkog kraja. Tako je velika većina stanovništva migrirala prema zapadu i sigurnosti, a prazan prostor popunili su Vlasi. Moaćanin za primjer promjene stanovništva uzima toponimiju. Ističe da stari nazivi nestaju oko početka Dugog rata te se pojavljuju novi. To povezuje sa strukturom promjenom stanovništva (Moaćanin, 2001).

Krajem 16. stoljeća izbijaju prve pobune stanovništva pod osmanskom vlašću na području Slavonije. Tome je pridonijela obrana Siska 22. 6. 1593. godine, iako je nedugo nakon toga Sisak pao. Budući da su Pakrački/Cernički sandžak bili granični u njih su provaljivali hrvatski krajišnici te tako davali nadu ostacima domaćeg stanovništva. Provale su zabilježene 1594., 1595., 1598., 1600., 1603. i 1607. godine. Zanimljiva je provala iz 1600. godine kada je ivanički kapetan Gaspar Gleispah prilikom provale odveo sa sobom 828 ljudi s pakračkom područja, od čega tristotinjak sposobnih za oružje (Herman–Kaurić, 2004). Najveća pobuna je bila ona 1607. godine. Jedino se ta pobuna može nazivati narodnim ustankom. Osmanlije su ugušile ovaj ustanak u krvi i područje je mirovalo sve do 1680-ih. Krajem 17. stoljeća dolazi do kraja osmanske vlasti. Nakon neuspješne opsade Beča 1683. godine u ruke Habsburgovaca dolazi i Budim 1686. godine. Tada kreću bitke za povratak područja duž cijele Slavonije. Prelazak Osijeka u kršćanske ruke 1687. godine doveo je do osmanskog napuštanja utvrda širom Slavonije (Herman–Kaurić, 2004). Krajem te godine Osmanlije su ostali samo u Brodi i Gradišci. Međutim, iduće godine Habsburgovci povlače znatan dio postrojbi iz Slavonije, zbog

rata protiv Francuske. To koriste Osmanlije i vraćaju gotovo cijelu zapadnu Slavoniju i Osijek u svoje ruke. Zabilježena je vojna posada od 300 osmanskih vojnika u Pakracu 1690. godine. Po broju vojnika bila je odmah iza Gradiške i Broda u kojima je bilo 400 osmanskih vojnika. Već 1691. godine Osmansko Carstvo doživljava odlučujući poraz kod Slankamena. Osmanske jedinice u unutrašnjosti Slavonije počele su se povlačiti prema jugu bez borbi. Sam Pakrac osvojen je bez borbe 17. 10. 1691. godine kada se osmanska posada predala. Prilikom te predaje zaplijenjeno je 40 konja, 150 vojnika i 6 topova (Herman–Kaurić, 2004). Tim događajem završena je osmanska vlast nad pakračkim područjem koja je trajala nepunih 150 godina. Prilikom osmanske vlasti došlo je do bitnih demografskih promjena u strukturi stanovništva. Tijekom tog razdoblja grad je doživio promjene koje se mogu samo naslućivati, jer ne postoji niti jedan očuvani spomenik ili građevina iz tog razdoblja.

3.4.2. Razdoblje vlastelinstva Pakrac

Nakon oslobođenja Slavonije trebalo je uspostaviti civilnu vlast na oslobođenom području. Sama upravna vlast nakon oslobođenja je bila u rukama Dvorske komore. Međutim, vojne vlasti nisu podržavale prelazak uprave u civilne ruke, jer bi ostale bez znatnog dijela ovlasti. Vojne vlasti i zapovjednici iskorištavali su pravo uprave nad područjima i tlačili stanovništvo kroz razna davanja. Komisija pod vodstvom grofa Caraffa iz 1698. godine trebala je popisati sve posjede i stanovništvo u Slavoniji. U toj komisiji popisan je i Pakrac. On se spominje kao utvrda sa 67 muških glava obitelji. Ukupan broj ljudi koji su živjeli u Pakracu nije poznat. U Pakracu je bilo 50 konja, 135 volova, 151 krava, 184 teleta, 464 ovce i koze, 292 svinje i 54 košnice. Najviše se sijala pšenica i raž (na 243 $\frac{1}{2}$ jutra), ječam (na 25 $\frac{3}{4}$ jutra), zob (na 29 jutara) i proso (na 111 $\frac{1}{2}$ jutara). Svi ovi podaci upućuju na agrarni karakter Pakraca krajem 17. stoljeća (Herman–Kaurić, 2004). U popisu se ističe da su dvije trećine stanovništva bili katolici, a jedna trećina pravoslavci. Muslimana nije više bilo. Već početkom 18. stoljeća (1705. godine) ustoličena je Pravoslavna eparhija pakračka. Na čelu joj je bio episkop Sofronije Podgorčanin, koji je bio štićenik patrijarha Arsenija III. Crnojevića. Pakračka eparhija je bila nadležna cijelu Slavoniju, a 1771. godine vlast joj je proširena na dio sjeverne Hrvatske (uključujući gradove Zagreb, Bjelovar i Varaždin) (Herman–Kaurić, 2004).

Pakrac postaje vlastelinstvo tek krajem 1728. i početkom 1729. godine. Tih je godina kralj Karlo III. poklonio imanje Pakrac dvorskom savjetniku i kancelaru Zlatnog runa Joannu Theodoru barunu ab Imsenu. Tim činom uspostavljeno je vlastelinstvo Pakrac u kojemu se nalazilo 35 sela. Barun ab Imsen je vladao vlastelinstvom preko svojih upravitelja. Imena obaju upravitelja se znaju: Ivan Ivanović i Johann Frantz Pierenth. Pierenth je napravio popis

stanovništva 1736. godine. Tako je na vlastelinstvu Pakrac bilo 816 domaćinstava i kuća, od toga 788 očeva porodica, 21 udovica s posjedom i 30 inkvilina⁹ (Herman–Kaurić, 2004). Ovim popisom zabilježena su zanimanja stanovništva, što nije bio slučaj s prijašnjim popisima. Tako je na popisu iz 1736. godine bilo 27 trgovaca i 90 obrtnika uz veliku većinu poljoprivrednika. Uspoređujući popis iz 1736. godine s onim iz 1698. godine dolazi se do nekoliko zaključaka. Broj kuća povećan je za tri puta. Pakrac je bio najjači obrtnički centar šire okolice, iako je znatno zaostajao za Požegom (81 obrtnik u Pakracu i 148 obrtnika u Požegi). Podbroje¹⁰ je bilo još uvijek selo, a Kutina veće selo sa 70 kuća bez obrtnika i trgovca. Za vrijeme baruna ab Imsena veže se izgradnja kompleksa koji je danas poznat kao kompleks Janković. Taj kompleks se sastojao od palače, administrativne zgrade i gospodarskih zgrada opasnih zidom. On je bio svega 150 koraka udaljen od starog grada (Herman–Kaurić, 2004). Iz tog vremena postoji popis župa iz 1733. godine. Tako znamo da je postojala župna crkva Svetog Josipa u Pakracu, a područne crkve su se nalazile u Lipiku, Subockoj i Bijeloj Stijeni. U opisu župa spomenut je trajno nastanjeni učitelj. Iz toga Herman–Kaurić zaključuje da je upravo barun ab Imsen zaslužan za osnivanje osnovne škole u Pakracu, a ne grofovi Jankovići kako se prije mislilo. Iako je bilo pozitivnih stvari za vrijeme baruna ab Imsena, on se nije slagao sa seljacima te je izbilo nekoliko otvorenih pobuna. Zbog toga je barun ab Imsen prodao imanje 1733. ili 1734. godine barunu Trenku. On gradi novi jednokatni barokni dvorac u Pakracu. Taj dvorac je kroz vrijeme bio vojarna, bolnica i škola. Zbog svojih ratnih pohoda, barun Trenk nije dugo boravio u Pakracu. Već 1746. godine bilo je postavljeno pitanje vlasništva nad vlastelinstvom Pakrac, jer je barun završio u zatvoru. Tako je 1751. godine vlastelinstvo Pakrac pripalo barunu Mihajlu Šandoru de Slavnicu. Pod njegovom upravom vlastelinstvo se razvija s posebnim naglaskom na trgovinu. Na područje Pakraca, za vrijeme baruna Slavnicu, doselilo se šest obrtnika iz Osmanskog Carstva. Značajan je bio udio pravoslavnih trgovaca u Pakracu iz dva razloga. Pakrac je bio središte eparhije te je slobodni kraljevski grad Požega zabranio doseljavanje pravoslavnog stanovništva na područje Požege i okolnih sela. Budući da je Požeška županija utemeljena 1745. godine iz požeškog i pakračkog kotara ta zabrana je doprinijela razvoju Pakraca. Vlastelinstvo Pakrac je u vlasništvu baruna Slavnicu sve do 1760. godine kada ga kupuje Antun Janković s kojim počinje nova faza u povijesti Pakraca.

U vlasništvu porodice Janković Pakrac ostaje od 1760. do 1861. godine. Antun Janković dospio je do položaja velikog župana Požeške županije te je bio jedan od najmoćnijih feudalaca

⁹ Inkvilin je naziv za osobu čije se kuća s okućnicom nalazi na gospodarevu zemljištu

¹⁰ Današnji Daruvar

sredinom 18. stoljeća u Slavoniji. O izgledu vlastelinstva Pakrac i ponašanju novih vlasnika doznaje se iz putopisa F. Taubea. On ističe da je Antun Janković poboljšao pakrački posjed te da mu donosi trostruki iznos. Pakračko vlastelinstvo je obuhvaćalo 50 sela i jedno trgovište – Pakrac. Uz Pakrac u vlasništvu obitelji bila su još vlastelinstva Sirač i Daruvar. Tako je u vlasništvu obitelji bio veleposjed od 3 trgovišta, 79 sela i oko 5000 stanovnika (Herman–Kaurić, 2004). Stanovništvo se bavi stočarstvom (ovčarstvo i uzgoj sitne stoke), šljivarstvom i vinogradarstvom. Taube posebno ističe svinjogojstvo, a zanimljivo je da spominje rasadnike dudovih stabala na području vlastelinstva Pakrac (Mavar, 1996). Grof Janković potiče doseljavanje obrtnika i razvoj manufakturna. Tako se za vrijeme njihove vlasti naseljavaju Nijemci, Česi i Mađari. Jankovići ulažu u infrastrukturu vlastelinstva. Grade se mnogobrojni objekti, dok se drugi preuređuju. Gradi se nova katolička župna crkva – Uznesenja Blažene Djevice Marije između 1761. – 1768. godine. Uz crkvu, koja je smještena na povišenom dijelu grada, gradi se župni dvor. Od objekata se još spominju katolička vjerska škola (1770. godine), varoška kuća (kasnije općinska zgrada, 1771. godine) i druge. Samo naselje Pakrac tek tada izlazi iz srednjovjekovnih areala te zauzima nove površine (Mavar, 1996). Grof Janković osniva veliki gospodarski kompleks - majur. Tamo gradi štale za stoku, žitna skladišta, sjenike, podrume i ribnjake. Majur spaja s centrom grada ulicom u kojoj su živjeli i radili obrtnici. U toj ulici su se mogli naći lončari, kožari, sapunari, kotlari. Gradi još jednu ulicu (u drugoj polovici 18. stoljeća) isključivo za pridošle obrtnike. Kao vlasnici kuća i radnji bili su gotovo u potpunosti njemački obrtnici, što potvrđuju njemačka prezimena u imenima vlasnika kuća. Siloviti razvoj vlastelinstva Pakrac potvrđuje dobivanje kraljeve povlastice za održavanje četiriju godišnjih sajмова 1796. godine. Mavar ističe da izbor lokacija značajnih kompleksa u gradu i položaju objekata (vlastelinski dvor, eparhijski dvor, episkopska crkva, nova katolička župna crkva) nije slučajna. Taj izbor lokacija povezuje s baroknim krajolikom. To potvrđuje činjenicom da vizurom grada sada dominiraju dvije crkve – katolička i pravoslavna dok je u srednjem vijeku to bila utvrda. Utvrda je krajem 18. stoljeća u lošem stanju i služi kao izvor građevinskog materijala za gradnju novih objekata i cesta. Te objekte nastavlja graditi Izidor Janković. On ulaže u stočarstvo i uzgoj konja (ergela u Lipiku). Spominje se gradnja velikih podruma u Daruvaru, Pakracu, Badljevini i Stražemanu. Početkom 19. stoljeća (29. 3. 1812. godine) izbio je veliki požar u Pakracu. U njemu su stradale 43 kuće, cijeli sklop vlastelinskih i eparhijskih zgrada, pravoslavna crkva Sv. Trojice i katolička crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije. Iz tog vremena datira putopis savjetnika Ugarske dvorske kancelarije Johanna von Chaplovicha. On opisuje Pakrac kao prilično uredno izgrađeno trgovište s 230 kuća u kojima ima ne puno manje od 1000 stanovnika. On ističe da je u Pakracu 1818. godine živjelo 388

katolika, 370 Srba i 8 Židova. Za isto vrijeme u Požegi je bilo 2025 katolika, 96 pravoslavaca, 1 unijata i 17 Židova. Herman–Kaurić smatra znakovitim što je putopisac u Pakracu zabilježio Srbe, a u Požegi pravoslavce. Povezuje to s počecima razvoja nacionalne svijesti (Herman–Kaurić, 2004). Prema brojkama iz 1848. godine Pakrac je bio drugo obrtničko središte u Požeškoj županiji, odmah iza Požege. Te godine je u Pakracu živjelo 130 obrtnika ili 21,24 % svih obrtnika na području Županije. Prema istom popisu u pakračkom kotaru živjelo je 11 trgovaca. Ovi podaci svjedoče o razvoju Pakraca kao snažnog obrtničkog vlastelinstva. Iako je izgradio nekoliko objekata na području Pakraca, grof Izidor Janković najviše ulaže u razvoj toplica – Daruvara i Lipika. Vlast Izidora Jankovića ispreplela se s važnim događanjima unutar Monarhije. Tako je 1848. godine izbila revolucija, a 1852. godine uveden je neoapsolutizam. Sva ta politička previranja ostavila su traga na ekonomskoj moći obitelji Janković. Ponajviše se to odnosi na pitanje eksploatacije šuma. Zbog toga je grof Julije Janković, sin Izidora, prodaje pakračko vlastelinstvo. Prodaje ga 19. 12. 1861. godine za 925 000 forinti trgovcima iz Marseillea Luisu de Neureuxu i Antonu Henryu te Eugeneu Ciotti iz Trsta (Herman–Kaurić, 2004). Dok određene katastarske čestice, uključujući onu na kojoj je pakrački stari grad, prodaje 1877. godine pravoslavnoj crkvenoj općini u Pakracu za 5400 forinti. Trgovište Pakrac ubrzano se razvija krajem 19. stoljeća. Razdoblje stagnacije iz sredine 19. stoljeća je prošlo. Pakrac poprima urbani karakter. Grade se nove zgrade: hotel (1871. godine), zgrada opće pučke škole (1878. godine), banka i štedionica (1873. godine), pošta (1856. godine), sinagoga (nakon 1868. godine) (Mavar, 1996). Anton Henry otvara prvu pilanu u Pakracu 1861. godine. Do intenzivnog razvoja trgovišta dolazi izgradnjom pruge Barcz – Pakrac – Banova Jaruga 1895. – 1897. godine. Zanimljivo je istaknuti da je pruga u Pakracu završavala oko pilanskog kompleksa pa to pokazuje koji je bio glavni razlog njene izgradnje. Prvu parnu pilanu osniva poljski grof W. Bawarowski. Intenzivni razvoj krajem 19. stoljeća potvrđuje i gradnja novog bolničkog kompleksa 1897. godine. Samom imovinom i pravilima trgovišta upravljalo je zastupstvo od dvanaest odbornika iz posjedničkih društvenih slojeva, trgovaca, obrtnika, intelektualaca i ljudi slobodnih zanimanja (Mavar, 1996).

3.5. Razdoblje 20. stoljeća

Razvoj na početku 20. stoljeća uvjetovan je izgradnjom željezničke pruge. Postupno nestaju urbano–ruralne značajke gradskog središta, a broj urbanih jedinica u gradskoj strukturi se povećava (Mavar, 1996). Spomenuti proces je najjači u prvom desetljeću 20. stoljeća. To uvjetuje snažan razvoj trgovine drvetom, stokom i mješovitom robom. Mijenja se izgled građevina u samom Pakracu. Za to je najzaslužniji graditelj Stjepan Golubić koji novim

građevinama daje secesijski stil. Početkom stoljeća gradi se gradska kanalizacija (1906. godine), privatna električna centrala (1906. godine) i zgrada kotarskog suda (1906. godine) (Mavar, 1996). Ovaj nagli razvoj trgovišta prati porast broja stanovnika (Mavar, 1996.). Imigracija Čeha, Nijemaca i Mađara krenula je već u doba Jankovića. Ona se intenzivira krajem 19. stoljeća. Uz spomenuti narode, na područje Pakraca dolaze i Talijani. Samo 1880. godine na području Grada Pakraca naselile su se 84 obitelji s 402 člana (Benković, 2011). Prema Bosancu vrhovi Monarhije tu kolonizaciju vrše s namjerom denacionalizacije određenih krajeva (Bosanac, 1978). Tako s 1076 stanovnika 1857. godine, broj stanovnika u gradu Pakracu raste na 3254 stanovnika 1910. godine. Na razini današnjeg Grada porast je još vidljiviji. Tako je današnji Grad Pakrac 1875. godine imao 8030 stanovnika, a 1910. godine 18422 stanovnika.

Razdoblje Prvog svjetskog rata obilježeno je stagnacijom privrede i mobilizacijom muškog dijela stanovništva. Razdoblje između dvaju ratova donosi adaptacije postojećih objekata i izgradnju nekoliko novih. Jedan od većih obuhvata bila je izgradnja potpuno novog naselja Španovica za doseljenike iz Gorskog kotara. Postojeća pilana dobiva naziv 'Slavex' sa sjedištem u Zagrebu. Ona je preuzeta od grofa Bawarowskog. Od javnih objekata gradi se nova zgrada osnovne i građanske škole (1927. godine), dograđuje se kompleks nove bolnice (1933. godine) i gradi se vatrogasni dom (1935. godine). Izgradnja Hrvatskog doma (1937. godine) doprinijela je kulturnoj djelatnosti u gradu. Hrvatski dom imao je veliku kinodvoranu i pozornicu za kazališne predstave, knjižnicu i čitaonicu s pomoćnim prostorijama. Za vrijeme Drugog svjetskog rata na području Pakraca uništeno je nekoliko objekata: određeni pogoni i strojarnica na pilani, jedna stambena zgrada, parohija crkva Sv. Ilije i židovska sinagoga (Mavar, 1996). U socijalističkom razdoblju provedena je nova administrativno–teritorijalna podjela. Tako je područje današnjih Gradova Lipika i Pakraca bilo uključeno u Općinu Pakrac. Ona je bila u sklopu Zajednice općina Bjelovar (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015). Posljedice rata su se osjećale. Pad broja stanovnika zbog Drugog svjetskog rata je značajan. Tako je Grad Pakrac 1931. godina imao 20 361 stanovnika, a 1948. godine 15 961 stanovnika. To je strahoviti pad od 21,6 %. Samo naselje Pakrac imalo je 3642 stanovnika 1931. godine, a 3558 stanovnika 1948. godine. Iz toga se može zaključiti da su ostala naselja u sklopu Grada Pakraca izgubila mnogo stanovnika. Nakon rata počinje obnova raznih industrijskih pogona. Tako pilana 'Slavex' postaje drveno industrijski pogon 'Papuk'. Industrija stakla i rudnici nemetala Lipik nastaje 1961. godine. Ona nastaje spajanjem tvornice ravnog stakla Lipik i Slavonskih rudnika nemetala. Osnovana je tvornica za šivanje odjeće 'Odjeća' 1959. godine. Sredinom 1960-ih osnovana je

'Keramika' – tvornica keramičkih i ciglenih proizvoda. Bogatstvo eruptivnog i sedimentnog kamena iskoristila je građevinarska tvornica 'Slavonijakamen' koja je osnovana 1951. godine (Kovačević, 1978). Sve ove tvornice ubrzavaju razvitak Grada. Međutim, zanimljivo je istaknuti smanjenje broja stanovnika već od 1961. godine. Od tog popisa pa sve do popisa 2011. godine vidi se smanjenje broja stanovnika na području Grada Pakraca. S druge strane vidi se povećanje broja stanovnika u samom naselju Pakrac. U popisu iz 1948. godine bilo 3558 stanovnika u gradu Pakracu, a 1991. godine 8197 stanovnika. To se može povezati s procesom deagrarizacije i urbanizacije područja Grada (tab. 4). Prema Kovačeviću, učešće poljoprivrede u ukupnom društvenom bruto proizvodu općine Pakrac smanjilo se s 80 % 1946. godine na 24% 1975. godine (Kovačević, 1978.).

Tab. 4. Ukupan broj stanovnika Grada Pakraca i naselja Pakrac od 1948. do 1991. godine

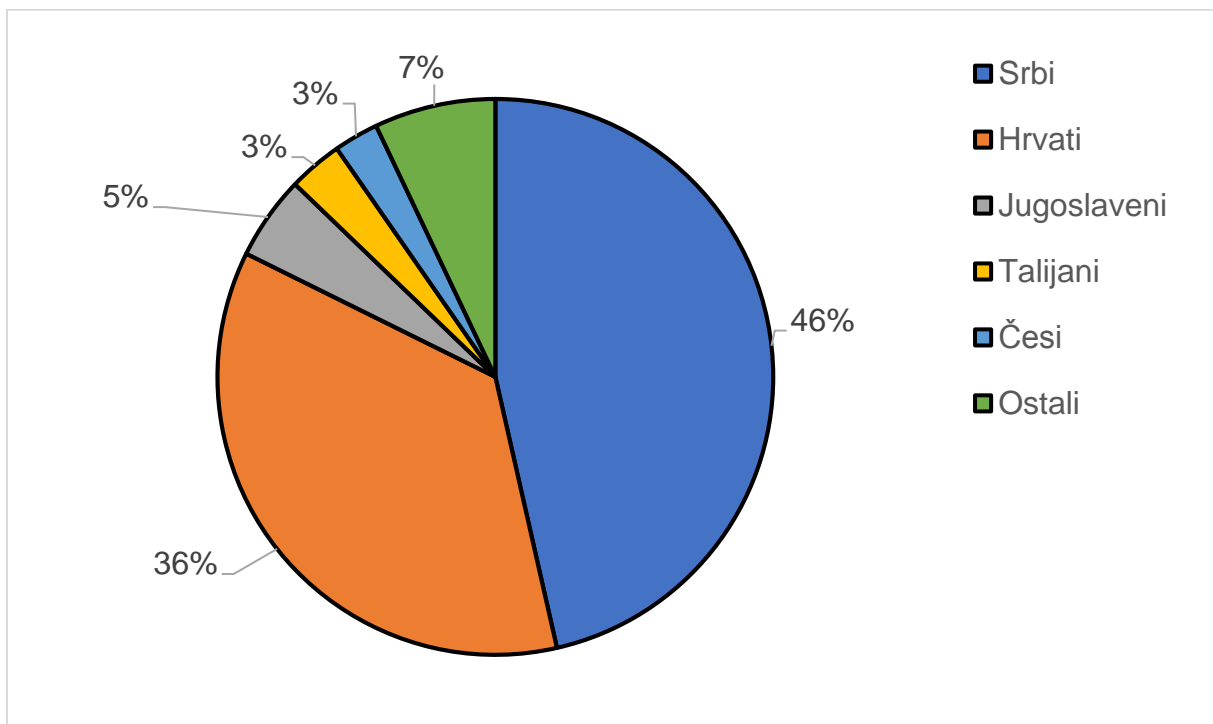
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Grad Pakrac	15 961	17 003	17 644	17 023	16 475	16 367
Naselje Pakrac	3 558	3 988	4 926	6 136	7 361	8 197

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske, 1857. – 2001.*, CD-ROM, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (13. 8. 2017.)

3.6. Razdoblje nakon 1990. godine

Nestabilnosti i proces raspada socijalističke Jugoslavije započeo je već nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine. U desetljeću prije ratova na prostoru socijalističke Jugoslavije, izbijale su brojne nestabilnosti. Jedan od najboljih primjera je dokument 'Memorandum SANU' 1986. godine. Taj dokument odredio je smjer buduće srbijanske politike unutar socijalističke Jugoslavije (Enciklopedija.hr, 2017.). Prema njemu, buduće granice bi trebale biti skrojene sukladnom etničkom sastavu, a ne poštujući ustav iz 1974. godine. Na taj način su srbijanske političke, kulturne, znanstvene, crkvene i vojne elite željeli postići novo preuređenje države i njenu centralizaciju, jer su smatrali da dotadašnji sustav nije dobar (Miškulin, 2011). Veliku ulogu u stvaranju nereda i buđenju ideje o 'Velikoj Srbiji' imao je Slobodan Milošević. Milošević dolazi na položaj predsjednika saveza komunista Srbije 1987. godine. Pokrenuo je 'Dogadjanja naroda'. Želio je centraliziranu državu sa središtem u Beogradu. Pakračka komunistička organizacija također je bila zagovornik centralistički uređene države. Oni su osudili istupanje Ivice Račana s 14. kongresa Saveza komunista Jugoslavije 20. – 22. 1. 1990. godine. Miškulin razloge te osude vidi u prevlasti srpskih kadrova u općinskom komitetu

Saveza komunista Hrvatske. On ističe da je cilj srbijanske politike bilo jače i bolje povezivanje svih Srba, onih na području Srbije kao i onih u drugim socijalističkim republikama unutar Jugoslavije. To potkrepljuje i brojevima. U općinskom komitetu Saveza komunista Hrvatske od 25 članova 14 su bili pripadnici srpske nacionalnosti (56 %), 3 člana hrvatske nacionalnosti (13 %), 7 se izjasnilo kao Jugoslaveni (28 %) te za jednog člana nacionalnost nije navedena. Članstvo OK SKH Pakrac je bilo sljedeće: 47% su bili Srbi, 29% Jugoslaveni, 17% Hrvati i 7% ostali. Zastupljenost članova u OK nije pratila etničku strukturu općine Pakrac (Miškulin, 2011). Prema Popisu stanovništva iz 1991. godine općina Pakrac imala je 27 589 stanovnika (današnji Gradovi Pakrac i Lipik). Srbi su bili relativna većina s 12 813 (46 %), slijedili su Hrvati s 9896 (36 %), Jugoslaveni s 1346 (5 %), Talijani s 869 (3 %), Česi s 718 (3 %) i 1947 ostalih (7 %).

Sl. 18. Sastav stanovništva prema narodnosti u Općini Pakrac 1991. godine

Izvor: *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991., po naseljima*, DZS, Zagreb, 1998. (14. 8. 2017.).

Glavni nositelji procesa nacionalne homogenizacije srpskog stanovništva na području Općine Pakrac bila je Srpska pravoslavna crkva (SPC) predvođena episkopom Lukijanom Pantelićem. On je bio čelni čovjek Slavonske eparhije SPC-e. Najbolji primjer njegovog djelovanja je propovijed na pravoslavni Božić 1989. godine. On je u tom govoru istakao težak položaj

hrvatskih Srba, a kao rješenje istaknuo ostvarenje srpske državnosti. Vlasti su govor ocijenile nacionalističkim (Miškulin, 2012).

Proces velikih političkih promjena u istočnoj Europi osjetio se u Jugoslaviji. Vlasti su primorane održati prve višestranačke izbore. Ti izbori se održavaju u 2 kruga: 22. – 23. 4. 1990. i 6. – 7. 5. 1990. godine. Na izbore u Općini Pakrac su izašle tri stranke: Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena (SKH - SDP), Socijalistički savez radnog naroda – Socijalistička stranka Hrvatske (SSRN – SSH) i Jugoslavenska socijaldemokratska stranka (JSDS) (Erjavec, 2001). Zanimljivo je istaknuti da na izborima u Općini Pakrac nije bilo HDZ-a. Miškulin ističe da je njegov rad u to vrijeme blokiran i sprječavan u Pakracu kao i ostalim većim središtima zapadne Slavonije (Miškulin, 2011). U skupštini Općine Pakrac od 75 zastupnika 50 je bilo Srba (67 %), 18 Hrvata (24 %) i 7 ostalih (9 %). Tek poslije izbora u Općini Pakrac osnivaju se dvije stranke koje će obilježiti razdoblje Domovinskog rata: Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) i Srpska demokratska stranka (SDS). Općinski ogranak HDZ-a osnovan je 19. 8. 1990. godine. Dan prije je ispaljeno nekoliko hitaca kroz prozor Hrvatskog doma za vrijeme sastanka Inicijativnog odbora za osnutak Općinskog odbora HDZ-a (Erjavec, 2001). Ogranci SDS-a su osnivani u razdoblju od 9. – 16. 6. u nekoliko mjesta: Pakracu, Daruvaru, Grubišnom Polju, Podravskoj Slatini i Okučanima (Miškulin, 2012.). Sami HDZ je pobijedio na izborima u Hrvatskoj. Vlasti su na tu pobjedu reagirale razoružavanjem Teritorijalne obrane (TO) SR Hrvatske u svibnju 1990. godine. Razdoblje od svibnja 1990. do veljače 1991. godine obilježeno je gotovo potpunim prelaskom srpskog stanovništva pod okrilje SDS-a. Također je to razdoblje iskorišteno za propagandu koja je vršena preko SPC-e i SDS-e. Tako se isticala tobožnja egzistencijalna ugroženost Srba u Hrvatskoj pod vlašću HDZ-a. Novu hrvatsku vlast uspoređivalo se s vremenom Nezavisne Države Hrvatske (NDH). SDS i SPC su isticali da srpski narod u Hrvatskoj čeka ista sudbina kao za vrijeme NDH. To je kulminiralo 22.2.1991. godine kada je Skupština općine Pakrac izglasala pripajanje Općine Pakrac SAO Krajini. Ta tvorevina stvorena je 21. 12. 1990. godine u Kninu (Goldstein, 2013). Na samoj sjednici sa 29 glasova 'za', 2 'protiv' i 13 'suzdržanih' izglasano je priključenje. Ustavni sud Republike Hrvatske odluku je poništio 28. 2. 1991. godine. Idućeg dana policajci srpske nacionalnosti razoružavaju policajce hrvatske nacionalnosti. Na zgradu Općine je stavljena zastava Republike Srbije. Navečer istog dana u Pakrac stiže kolona od 10 tenkova što je dodatno ohrabrilo pobunjene pakračke Srbe (Benković i Križan, 2009). Zbog tih događaja, 2. 3. 1991., u Pakrac stižu pripadnici specijalnih postrojbi MUP-a Republike Hrvatske. Intervencija specijalnih postrojbi je bila uspješna unatoč teškoj situaciji između pobunjenih Srba i JNA-e.

Srpski ekstremisti su željeli isprovocirati sukob hrvatskih policajaca i pobunjenih Srba te dati izgovor JNA-i za uvođenjem izvanrednog stanja (Benković i Križan, 2009). Tek 9. 3. 1991. na zgradi Općine Pakrac skinuta je zastava Republike Srbije, a ostale su zastave Republike Hrvatske i zastava SFR Jugoslavije. Situacija se u idućim mjesecima dodatno pogoršavala unatoč pokušajima smirivanja situacije. U tim pokušajima istaknuo se dr. Ivan Šreter, predsjednik općinskog odbora HDZ-a Pakrac. Međutim ti pokušaji nisu dali rezultata. Napetost nije smanjena ni poslije proglašenja samostalnosti 25. 6. 1991. godine nego je taj čin rasplamsalo situaciju. Sredinom kolovoza došlo je do konačnog napada pobunjenih Srba na Pakrac kada se srpska pobuna proširila iz Okučana (Marijan, 2016). Pješaško–artiljerijski napad započinje 19. 8. 1991. godine. Glavni cilj napada bila je policijska postaja iako su granatirane sve zgrade u gradu. Nedugo nakon artiljerijskog napada išao je pješački. Cilj je bilo zauzimanje pravca Gavrinica – policijska postaja Pakrac, a pomoćni pravci su bili Japaga – bolnica Pakrac, Pakrački vinogradi i šuma Kalvarija – Pakrac (Benković i Križan, 2009). Napad nije uspio i policijska stanica je obranjena, zbog intervencije specijalnih postrojbi MUP-a RH. Napad je ponovljen već 22. 8. 1991. te je i on odbijen. Koliko je teška situacija bila u Pakracu svjedoči odluka Vlade RH o uvođenju posebnih mjera u Općini Pakrac i konačnom raspuštanju Skupštine i Izvršnog vijeća Općine od 28.8.1991. godine. Kako je vrijeme prolazilo napadi pobunjenih Srba bili su sve jači, ali su jačale i oružane snage RH. Već 2. 9. 1991. u Pakrac je stigla nepotpuna A četa 105. brigade ZNG-a. U Kusunjama, 8.9., nepotpuna A četa 105. brigade upada u zasjedu. Oklopni transporter je uništen, a 18 gardista masakrirano. Problem naoružanja i nedostatka istog prati hrvatske branitelje od početka agresije. Do dijela naoružanja je došlo zauzećem vojarnje JNA u Doljanima 16. – 17. 9. 1991. godine. Teška situacija u Pakracu postala je gotovo nemoguća napadom Banjalučkog korpusa JNA 24. 9. 1991. na grad Pakrac. Korpus se razmjestio na okolnim brdima i selima Pakraca i Lipika s jugozapadne, južne, istočne i sjeveroistočne strane (Benković i Križan, 2009). Marjan ističe da se korpus već 22. 9. smjestio na prilazima Pakracu i Lipiku, na crti Kusunje – Kraguj – Šeovica – Brod – Donji Čaglić – Gornja Subocka – Korita. Od tada Pakrac je svakodnevno bombardiran te je ostao bez struje, vode, plina i telefona, a uništeno je i cjelokupno gospodarstvo općine i komunalna infrastruktura (Marjan, 2016). Općinu Pakrac branilo je oko 220 policajaca i četa ZNG-a iz općine Pakraca krajem rujna 1991. godine. U zadnjim danima rujna 1991. godine provedena je jedna od najhumanijih akcija Domovinskog rata. Iz bolnice Pakrac, 29. 9. 1991., izvučeno je oko 300-njak pacijenata, od čega oko 260 psihijatrijskih. Cijela akcija je provedena u jednoj noći. Pacijente bi dočekala sigurna smrt da akcija nije provedena, jer je jedna od glavnih meta pobunjenih Srba i JNA bila upravo bolnica (Đorđević, 2017). Početkom listopada, 6.10., 1991.

godine Banjalučki korpus je krenuo u završno zauzimanje Pakraca i Lipika. Područje tadašnje općine Pakrac brani malobrojno lokalno stanovništvo. Oni su praktički bili u okruženju sve dok OZ Bjelovar nije poslala pojačanje. Glavni cilj napada 6.10. su bili Batinjani. Kroz Batinjane je išla jedina cesta koja je povezivala okruženi Pakrac s ostatkom Hrvatske. Naselje je obranjeno uz 23 poginula vojnika i 5 poginulih civila. Tek dolaskom MUP-ove jedinice za specijalne namjene, kojom je zapovijedao Tomislav Merčep, to područje je stavljeno pod kontrolu. Pobunjeni Srbi i JNA ulaze i zauzimaju južni dio grada Lipika 11.10. Već idući dan započinje evakuacija civilnog stanovništva iz Lipika. Ta evakuacija se proširila i na Prekopakru. To je dovelo do toga da civilnog stanovništva poslije 12.10. u Lipiku, Pakracu i Prekopakri nema. Tek 13.10. u pomoć dolazi 105. brigada iz Bjelovara koja se smješta na šire područje općine Pakrac (naselja Antunovac, Pakračka Poljana i Marino Selo). Sredinom listopada u naselje Omanovac je dovedena četa 3. bataljuna 117. brigade iz Križevaca. Tog dana situacija u Pakracu i Lipiku se stabilizira, jer je miješana skupina 56. samostalnog bataljuna, 105. brigade i skupine Merčep zauzela Bujavicu (Marjan, 2016). U drugoj polovici listopada obrana Pakraca je pojačana četom 117. brigade i dijelom 54. samostalnog bataljuna iz Čakovca. Krajem listopada osniva se 76. samostalni bataljun iz Pakraca (28.10.1991.) sastavljen od branitelja iz općine Pakrac. Početkom studenog oslobođena je grubišnopoljska općina, u akciji Otkos 10, što je bio pozitivni pokazatelj. U tom razdoblju na pakračko područje dolazi 104. brigada iz Varaždina koja mijenja 105. brigadu. Ona je priključena operaciji Orkan-91. Krajem studenog 1991. nastavljaju se napadi na Pakrac. 28.11.1991. JNA zauzima grad Lipik te odbacuje hrvatske snage do Filipovca. Već 6.12. hrvatske snage oslobađaju Lipik i Kukurjovac, a dan kasnije i Dobrovac (Marjan, 2016.). Sredinom prosinca 1991. Zapovjedništvo OZ Bjelovar je Sektoru Pakrac dalo nalog da pomogne u operacijama oslobađanja zapadne Slavonije. U napad se prešlo na idućim linijama Badljevina – Velika, Mala Dereza – Kusonje, Mala i Velika Krndija – Kusonje i Pakrac – Kraguj. Došlo do zauzeća određenih teritorija, ali ne i svih. JNA je ojačala svoje redove na području Pakraca oko 22. 12. 1991. Tada je u Pakrac uvela motorizirani bataljun ročne vojske iz Titove Mitrovice, a nekoliko dana ranije stotinjak vojnika mobiliziranih s područja Mrkonjić Grada (Marjan, 2016). U razdoblju od 24. – 29.12. hrvatske snage pokreću operaciju 'Alfa'. Tom operacijom su htjeli osloboditi Brusnik, Kraguj, Šeovica i Japagu. Operacija nije završena uspjehom. Crta obrane je postavljena u smjeru Japaga – Kusonje. Iako je želja Glavnog stožera HV-a bila izbacivanje JNA južno od Save već krajem 1991. godine to nije bilo moguće. JNA je imala artiljerijsku premoć što je dokazala neprestance granatirajući Prekopakru, Pakrac i Lipik s druge strane, pješaštvom je napadala područje sjeverno od Brusnika te oko Kraguja, Japage i Šeovice. Treba istaknuti da je u prosincu 1991.

godine oslobođena Bilogora, Papuk i najveći dio Psunja. Na toj liniji borbe su okončane pri potpisivanju Sarajevskog primirja 3. 1. 1992. godine (Marjan, 2016).

Tim primirjem uspostavljena je linija razgraničenja. Ona je na pakračkom području bila dugačka 42 km. Nakon demilitarizacija UNP-a područja, Hrvatske oružane snage morale su napustiti UNP-a područje i raspustiti vojne sastave domaćeg stanovništva. UNPROFOR je nadzirao UNP-a područje, ali nisu imali isti kriterij pri kontroli naoružanja na strani pobunjenih Srba i hrvatskoj strani (Križan, Benković, 2009.). Sredinom godine, 10.7.1992., razvojačen je 76. bataljun. Crta razgraničenja išla je kroz sami grad Pakrac pa je svakako otežavala životnu svakodnevicu od Sarajevskog primirja do Bljeska.

Konsolidacija Hrvatske vojske izvršena je u razdoblju od početka 1992. do 1995. godine. Nakon neuspješnih pregovora sa srpskom stranom, pokrenuta je akcija Bljesak. Uzrok pokretanja akcije je bilo nepoštivanje sporazuma vezanog za otvaranje autoceste Zagreb – Lipovac. Pobunjeni Srbi su shvatili da ne mogu kontrolirati tu cestu kako su oni željeli te su prišli ponovnoj blokadi autoceste. Na to reagira hrvatska vlast te 1. 5. 1995. godine pokreće vojno-redarstvenu akciju Bljesak. Tom akcijom je u samo dva dana oslobođeno oko 500 km² teritorija Posavine i zapadne Slavonije (Marjan, 2016). Treba posebno istaknuti da je akcija Bljesak provedena čisto i nikakve 'mrlje' nisu ostale iza nje. Tako je nakon dugih pet godina došlo do konsolidacije vlasti na pakračkom području.

Bivša općina Pakrac podijeljena je na područja Gradova Pakraca i Lipika te je potpala pod Požeško-slavonsku županiju. Domovinski rat ostavio je strahoviti ekonomski, gospodarski, kulturni i napose demografski razdor na području Grada Pakraca kao i na svim područjima koja su bila obuhvaćena strahotama i stradanjima za vrijeme Domovinskog rata. Pad stanovništva je izrazito vidljiv uspoređujući Popis iz 1991. i 2001. godine. To treba pripisati srbijanskoj agresiji uz pomoć JNA, emigraciji stanovništva, ratnim stradanjima i odlasku velikog dijela srpskog stanovništva nakon Bljeska. Brojni pobunjeni Srbi nisu željeli prihvatiti hrvatsku vlast na pakračkom području te masovno iseljavaju posije 1995. godine. Odlazak dijela srpskog stanovništva zabilježen je čak i u razdoblju prije Bljeska. Razdoblje nakon Domovinskog rata obilježeno je dugom i sporom obnovom grada Pakraca. Budući da su svi gospodarski pogoni bili uništeni, trebalo je prići kompletnoj revitalizaciji područja. Taj proces nije bilo dovoljno učinkovit i brz. Oporavku grada probleme su stvarali imovinsko pravni odnosi koji su se vukli iz razdoblja socijalističke Jugoslavije, a dodatno ih je zakomplicirao Domovinski rat (npr. pitanje imovine SPC-e). Uz probleme vlasništva svako su najveći problem bila minirana područja. Tako je velik broj ruševina na području Grada Pakraca uklonjen tek sredinom 2016.

i početkom 2017. godine uz pomoć i mehanizaciju Hrvatske vojske (pozeska-kronika.hr, 2017). Današnji izgled grada Pakraca rezultat je mukotrpnog dvadesetogodišnjeg oporavka. Danas se u gradu nalaze osnovna i srednja škola, viša fizioterapijska škola, bolnica, sud te brojne druge ustanove.

4. PREDVIĐANJA U BUDUĆNOSTI

U ovome dijelu pokušati će se obraditi gospodarski i demografski razvoj na području Grada Pakraca. Istaknut će se određene gospodarske grane u koje bi ciljanim i dugogodišnjim ulaganjem mogle donijeti boljitak Grada i njegovog stanovništva. Na te gospodarske grane nadovezat će se i projekcija kretanja broja stanovnika za iduće popisno razdoblje, tj. u 2021. godini. Svakako treba istaknuti povezanost dobre gospodarske situacije kao preduvjet za nužnu demografsku revitalizaciju.

4.1. Gospodarski razvoj

Jedan od temeljnih gospodarskih potencijala područja Grada Pakraca svakako je šuma. Pakračko područje je okruženo šumom te su upravo šuma i njena bogatstva bila jedna od polazišnih gospodarskih djelatnosti. Duga tradicija šumarstva veže skroz u 19. stoljeće. U socijalističkoj Jugoslaviji DIP 'Papuk' je zapošljavao preko 1000 ljudi u svojim pogonima. To je uvjetovalo nastanak ulice nadomak proizvodnog pogona popularno znane kao 'Pilana'. Razaranjima Domovinskog rata nisu bili izuzeti ni proizvodni pogoni 'Papuka'. Cjelokupna imovina je uništena. Tranzicija nije bila uspješna pa se još i dan danas određene stranke spore oko vlasništva 'Papuka'. Treba istaknuti da u Poduzetničkom centru Pakrac djeluje nekoliko šumarskih tvrtki. No one su orijentirane na isporuku primarne sirovine, a ne gotovog proizvoda kakav je slučaj bio u 'Papuku'. Rješavanjem imovinsko pravnih odnosa na području nekadašnjeg proizvodnog pogona prvi je preduvjet mogućeg razvitka. U cijeli taj projekat morala bi biti uključena i škola, tj. osnivanje šumarskog razreda u sklopu Srednje škole Pakrac. Kroz određeno razdoblje trebalo bi težiti lansiranju gotovih proizvoda na tržište, a ne same sirovine koja je ujedno i najjeftinija.

Na budućnost i razvoj gospodarstva u Gradu Pakracu puno će pridonijeti moguća realizacije brze ceste D5. Ta cesta bi trebala ići od mađarske granice pa preko Virovitice, Grubišnog Polja, Končanice, Daruvara, Sirača, Pakraca, Lipika, Okučana do Stare Gradiške. Dodatan krak ceste bio bi Lipovljani – Lipik. Realizacija te ceste svakako bi ubrzala gospodarski napredak šireg područja, a samim time i pakračkog područja (compas.hr, 2016).

Otvaranje izvanrednog dislociranog studija fizijatrije u Pakracu pokazatelj je da se preko visokog školstva može unijeti promjena u Grad. Studij je otvoren u akademskoj godini 2012./2013. On je olakšao stjecanje višeg obrazovanja s područja fizioterapije brojnim fizioterapeutskim tehničarima koji su pohađali Srednju školu Pakrac, ali i šire. U budućnosti bi trebalo raditi na postizanje statusa redovnog studija te bi se time privuklo još više studenata u grad (zv.u.hr, 2012). Putem ovog primjera trebalo bi se raditi na dovođenju sličnog usmjerenja

za višu medicinsku školu. U Srednjoj školi Pakrac postoje dva razreda medicinskih sestara/tehničara. Uz to u gradu Pakracu postoji i djeluje Opća županijska bolnica Pakrac. To su preduvjeti na kojima bi se trebalo raditi na razvitku tog smjera višeg školstva.

U Domovinskom ratu uništena je kompletna infrastruktura pakračke bolnice. Kroz dugo razdoblje ona je obnovljena. Međutim, nije obnovljena zgrada psihijatrije. Prilikom promocije knjige *'Pouke čovječnosti'* o evakuaciji pacijenata iz pakračke bolnice govornici su istaknuli nekoliko prijedloga. Kao najzanimljiviji treba istaknuti onaj o obnovi zgrade psihijatrije u svrhu poučavanja. Tako bi zgrada bila obnovljena kao mjesto učenja kolegija medicinske etike na konkretnom primjeru. U sklopu zgrade trebao bi biti napravljen i spavaći prostor (Đorđević, 2017).

U Poduzetničkom centru Pakrac postoji nekoliko tvrtki koje se bave prerađivačkom industrijom. U jesen 2017. godine u Pakracu će se otvoriti nova tvornica s 40-ak novih radnih mjesta. Položaj buduće tvornice bit će u samom gradu, nedaleko od Opće županijske bolnice Pakrac. Ta tvornica će se baviti proizvodnjom elektromaterijala. Tako je najavljeno zapošljavanje elektromehaničara i elektrotehničara (034portal.hr, 2017).

Grad Pakrac trebao bi značajnije razvijati svoju turističku ponudu. Od prirodnih turističkih resursa treba izdvojiti park – šumu Kalvariju, jezero Pakurnovac, obronke Papuka i Psunja, spilju Trbušnjak (duga oko 200-njak metara), mnogobrojne rijeke i lovišta. Od sportsko–rekreacijskih resursa izdvajaju se: izletničko–rekreacijski centar Omanovac, izletničko–rekreacijsko područje Matkovac, izletnište Čantalo, biciklističke staze Psunja, biciklistička staza Kuna, planinarske staze Psunja, staze Lipicanca i Kune, motto-cross staza Matkovac i dr. Od ostalih privlačnih faktora treba izdvojiti društvene atraktivne faktore: vlastelinski kompleks Janković, zgrada stare općine, hotel 'Pollak', Trenkov dvor, brojne crkve samo su neki od njih. Nabrojene resurse dobro poznaje samo lokalno stanovništvo te stanovništvo lokalnih Gradova i općina. U budućnosti bi trebalo raditi na marketingu i promidžbi nabrojanih turističkih potencijala koji su veliki. Gradovi Pakrac i Lipik bi trebali čvršće surađivati na svojoj turističkoj ponudi. Tako bi se mogla povezati Specijalna rehabilitacijska bolnica u Lipiku, Državna ergela u Lipiku i izletnište Omanovac. Na taj bi način turist dobio razne načine provođenja svog vremena (lipik.hr, 2013).

Iz nabrojanih gospodarskih područja vidi se ogromna mogućnost razvitka Grada. Kao što je prezentirano širina tih područja je velika. Od šumarstva, zdravstva i školstva pa sve do turizma. Obilje mogućnosti treba znati iskoristiti i raditi na tome.

4.2. Demografski razvoj

Okruženje u kojemu je smješten Grad Pakrac zahvaćeno je iznimno negativnim demografskim kretanjima. Tako je prema podacima DZS-a iz Statističkog ljetopisa za 2015. godinu na području Požeško–slavonske županije bilo 73 473 stanovnika. To je smanjenje u odnosu na Popis stanovništva iz 2011. godine od 4561 stanovnika ili 6,2 %. Slika je potpunija kad se uključe migracije. Tako je u razdoblju od 2011. do 2015. godine zabilježen negativni migracijski saldo do 2258 osoba (tab. 5). Iz ovih podataka može se zaključiti kako se negativni trendovi nastavljaju. Također treba istaknuti veliko povećanje odseljenih stanovnika u 2015. godini. Taj skok odgovara općenito emigracijskoj klimi u Slavoniji koja prevladava godinama, a koja je kulminirala u zadnje 2-3 godine (2015., 2016., 2017.).

Tab. 5. Vanjska migracija u Požeško–slavonskoj županiji od 2011. do 2015. godine

Požeško – slavonska županija	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.
Doseljeni	57	67	80	87	125
Odseljeni	414	589	239	404	1028
Razlika	-357	-522	-159	-317	-903

Izvor: *Migracije stanovništva u Republici Hrvatskoj u 2015. godini*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (17. 8. 2017.).

Iznimno je važno pokušati projicirati broj stanovnika koji će živjeti na određenim prostoru u budućnosti. Za to nam pomažu demografske projekcije. Izbor metoda u izradi demografskih projekcija ovisi o sljedećim faktorima: veličini populacije, tipu stanovništva (zatvorenom ili otvorenom), razdoblju projekcije, pouzdanosti i dr. U izradama projekcija budućeg kretanja ukupnog stanovništva najčešće se koriste matematičke i analitičke metode (Nejašmić, 2005). U ovome radu koristit će se metoda linearne ekstrapolacije. Ona se temelji na izračunavanju prosječne godišnje promjene broja stanovnika između dva susljedna popisa. Dobivena prosječna godišnja promjena zatim se dodaje svakoj godini nakon posljednjeg popisa (Nejašmić, 2005). Služeći se tom metodom broj stanovnika u Gradu Pakracu 2021. godine bit će 8046 stanovnika. To je smanjenje od 4,9 % u odnosu na Popis stanovništva iz 2011. godine. Pri tome treba istaknuti iznimno negativno prirodno kretanje stanovništva Grada Pakraca (vitalni indeks od 2013. do 2016. godine oko 50). Uzimajući u obzir sve činjenice postavlja se

pitanje kroz koje razdoblje će doći do procesa izumiranja', a ne 'hoće li se uopće do tog procesa doći'. U razdoblju između 2001. i 2011. godine Grad Pakrac je imao I₄ tip općeg kretanja stanovništva. Negativni podaci upućuju da će u idućem popisnom razdoblju taj tip biti E₄ tj. izumiranje. Ovi alarmantni podaci za područje Grada Pakraca protežu se kroz 10 – 15 godina. Još uvijek se čeka odlučna demografska politika od strane lokalne zajednice, ali to naročito vrijedi za vlast na razini cijele države. Bez toga, situacija će postati gotovo bezizlazna.

5. ZAKLJUČAK

5.1. Referiranje na hipoteze

Na početku ovoga rada iznesene su hipoteze koje su provjerene u radu. One mogu biti potvrđene, djelomično potvrđene ili odbačene pa tako:

Prva hipoteza je bila da su pogodna prirodno–geografska obilježja bila primarni faktor rane naseljenosti pakračkog područja. Ovaj hipoteza je potvrđena. U radu je potvrđena konstantna naseljenost u pakračkom području već od neolitika. Prapovijesno i antičko razdoblje još uvijek nije dovoljno istraženo, ali pomoću slučajnih nalaza na više lokacije kroz povijest sama naseljenost je neupitna. Razlozi rane naseljenosti su bogatstvo vode, karakteristike reljefa (viša područja, pogodna za obranu) te bogatstvo primarnih izvora (naročito šume i kamena).

Sljedeća hipoteza vezana je za osmanska osvajanja i njihovo prisustvo. Ova hipoteza je također potvrđena. Krajem srednjem vijeka i zaposjedanjem pakračkom područja, struktura stanovništva se drastično mijenja. Tako nekada čisti etnički prostor postoje izmiješan. Dio domicilnog stanovništva migrira prema zapadu i sigurnosti. Na taj, gotovo ispražnjeni, prostor Osmanlije naseljavaju Vlahe iz središnje Bosne. Nakon povlačenja u blizini pakračkog područja uspostavljena je Vojna krajina koja će također utjecati na strukturne promjene stanovništva.

Iduća hipoteza odnosi se na utjecaj obitelji Janković na urbani, ekonomski i gospodarski izgled Pakraca u 18. i 19. stoljeću. Ova hipoteza je djelomično potvrđena. U radu je navedeno da naseljavanje obrtnika počinje već za vrijeme baruna ab Imsena te se ono samo nastavlja za vrijeme Jankovića. Na urbanom planu značajna je prisutnost Jankovića koji grade nove ulice i gospodarsku infrastrukturu. S gospodarskog aspekta treba istaknuti sredinu 19. stoljeća kada Izidor Janković ulaže u kupališta Daruvar i Lipik, a Pakrac stagnira. Ovo treba promotriti kroz događaje u Austro–Ugarskoj monarhiji – revolucija 1948. godine kao i razdoblje neoapsolutizma.

Četvrta hipoteza odnosi se na utjecaj Domovinskog rata u ekonomskom, gospodarskom, urbanom i demografskom stagniranju Pakraca. Ovaj hipoteza je u potpunosti potvrđena. Cjelokupno gospodarstvo i ekonomija su uništeni kroz višemjesečna bombardiranja i napade pobunjenih Srba i JNA od kolovoza do kraja prosinca 1991. godine. Ti napadi ostavili su ogromnog traga na demografsku sliku. Početkom rata iz Pakraca se sele brojne obitelji hrvatske, ali i srpske nacionalnosti. Proces je dovršen akcijom 'Bljesak' kada s pakračkog područja dobrovoljno odlaze brojni pobunjeni Srbi. U urbanom smislu grad je bio potpuno razrušen te je

obnova infrastrukture potrajala sve do 2017. godine. Situaciju su otežavala brojna minirana područja kao i ona minski sumnjiva. Uzimajući u obzir sve ove činjenice, može se s pravom zaključiti da je Domovinski rat ključan za stagnaciju Grada Pakraca.

Zadnja hipoteza je djelomično potvrđena. Tako je Grad Pakrac, jedini u Požeško–slavonskoj županiji, zabilježio imigracijski tip općeg kretanja stanovništva u popisnom razdoblju 2001. – 2011. godine. Unatoč tome, proces starenja stanovništva je itekako prisutan kao i onaj emigracije stanovništva s područja Grada Pakraca. Kada se uzmu u obzir ti podaci može se zaključiti da će područje Grada Pakraca u idućem popisu biti u emigracijskom području i to onom najgorem – E4, tj. izumiranje. Ovo govori o nužnosti djelovanja vrhovne vlasti u Republici Hrvatskoj. Odlučna demografska politika je nužnost kao i njena provedba u jedinicama lokalne samouprave.

5.2. Opći zaključak

Grad Pakrac jedna je od ukupno deset jedinica lokalne samouprave u Požeško–slavonskoj županiji. On je administrativni grad koji svoju povijest veže duboko u povijest. Arheološki nalazi potvrđuju prapovijesnu naseljenost pakračkog područja. Ona se nastavlja u antičkom razdoblju. Ova razdoblja su još uvijek nedovoljno istražena pa se o njima govori na temelju slučajnih pronalazaka prilikom obrade oranice ili izgradnje infrastrukture. U srednjem vijeku, točnije u 13. stoljeću, područje Pakraca dolazi u vlasništvo vitezova Ivanovaca. Oni u njemu gradu utvrdu Sv. Ivana. Grad se razvija oko spomenute utvrde. Prodori Osmanlija sredinom 15. i kroz cijelo 16. stoljeće ostavili su dubokog traga na pakračku povijest. Osmanlije osvajaju pakračko područje sredinom 16. stoljeća. Ono je uklopljeno u sandžak koji je svoje središte mijenjao. Tako je on bio smješten u Čazmi, Pakracu i naposljetku u Cerniku. Dolazak Osmanlija povlači strukturnu promjenu stanovništva. Tako se naseljavaju Vlasi iz Bosne na ispražnjena područja. Nakon oslobođenja od osmanske vlasti područje Pakraca prelazi u vlast Komorske uprave. Tako idućih 40-ak godina vlasti upravljaju tim područjem. Tek 1728. godine ono postaje vlastelinski posjed. Kroz idućih 150 godina tim vlastelinstvom su upravljale razne velikaške obitelji. Svako treba istaknuti obitelj Janković u čijim je rukama vlastelinstvo Pakrac punih 100 godina. U tom razdoblju dolazi do konačnog razvitka vlastelinstva. Sredina 19. stoljeća obilježena je stagnacijom pakračkog vlastelinstva. Novi procvat događa se dolaskom pruge u sami Pakrac. To je omogućilo eksploataciju šumskog bogatstva i dolazak velikog broja imigranata iz Njemačke, Češke, Italije i Mađarske. To razdoblje traje do Prvog svjetskog rata. Iako samo pakračko područje nije doživjelo infrastrukturne promjene tijekom Prvog svjetskog rata, svakako je demografske kada je mobilizirano stanovništvo. Razdoblje između dvaju ratova

obilježeno je djelomičnim razvojem industrije, gradnjom infrastrukturnih objekata i novog naselja – Španovica. U Drugom svjetskom ratu na pakračkom području došlo je do uništenja određenih infrastrukturnih objekata. Razdoblje socijalističke Jugoslavije razdoblje je osnutka raznih industrijskih pogona. Kao najveći treba istaknuti DIP 'Papuk'. Nacionalna heterogenost dolazi do izražaja početkom 1990. godine. Proces raspada socijalističke Jugoslavije je u punom zamahu te se održavaju prvi višestranački izbori. Veliki dio srpskog stanovništva u općini Pakrac priključuje se pobuni Srba u Hrvatskoj. Oni su potpomognuti JNA te otvorena agresija započinje sredinom 1991. godine. Idućih šest mjeseci je užasno teško te je pakračko područje obranjeno uz velike napore lokalnih branitelja uz pomoć specijalne policije, policije i vojske. Operacijom 'Bljesak' konačno je oslobođen pakrački prostor. Idućih 20-ak godina je provedeno u procesu obnove razrušenog gospodarstva, infrastrukture i ekonomije. Veliki problem su predstavljala i minirana područja te se nije teško moglo doći do vrijednog resursa – šume. Upravo bi one mogle postati 'kamen zamašnjak' razvoja kompletnog pakračkog područje. Uz šume, treba istaknuti zdravstvo kao područje u kojem bi se trebalo razvijati pakračko gospodarstvo. Taj razvoj trebao bi pratiti i turizam. Svakako bi trebalo poraditi na promidžbi i marketingu, jer područje Grada Pakraca obiluje prirodnim, kulturno–povijesnim i sportsko–rekreacijskim resursima.

Tako treba zaključiti kako trenutačno stanje na pakračkom području nije dobro. Ne iskorištavaju se brojni resursi koje područje nudi te stanovništvo stari i emigrira. Budući razvoj gospodarstva nužno bi trebao pratiti kretanje stanovništva. Demografski problem nije problem Grada Pakraca, nego je to ključni problem u cijeloj Republici Hrvatskoj te je nužno donošenje rezolutne demografske politike. Jedno uz veliku angažiranost Države, moguće je pomoći malim mjestima kao što je i Grad Pakrac.

POPIS LITERATURE I IZVORA PODATAKA

Literatura

1. Benković, S., 2006: Geografska obilježja pakračko – lipičkog kraja, u: *Zbornik povijesnog društva Pakrac – Lipik* 3, 106 – 127.
2. Benković, S., Križan, B., 2009: *Poginuli branitelji u Domovinskom ratu Pakrac – Lipik 1991. – 1995.*, Grad Pakrac: Grad Lipik, Pakrac.
3. Benković, S., 2011: Geografsko–povijesna obilježja Grada Pakraca, u: *Zbornik povijesnog društva Pakrac – Lipik* 7, 64 – 69.
4. Bosanac, G., 1978: Neki podaci o Pakracu od VII do polovice XX stoljeća, u: *Pakrac* (ur: Krnić Z.), Skupština općine Pakrac, Pakrac, 41 – 73.
5. Budak, N., Raukar, T., 2006: *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Školska knjiga, Zagreb.
6. Crkvenčić, I., Pepeonik, Z., 1993: Zapadna Slavonija – razvoj narodnosnog sastava, u: *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 2 (2 – 3), 335 – 364.
7. Čanjevca, I., 2013: Tipologija protočnih režima rijeka u Hrvatskoj, *Hrvatski geografski glasnik* 75 (1), 23 – 42.
8. Đorđević, V., 2017: *Pouke čovječnosti*, Medicinska naklada, Zagreb.
9. *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
10. Erjavec, A., 2001: *Pakrac i Lipik uoči rata 1991. godine: prvi pucnji u Hrvatsku*, Pakrac: poglavarstvo grada, Bjelovar.
11. Feldbauer, B., 2004: *Leksikon naselja Hrvatske 2*, Mozaik knjiga, Zagreb
12. Filipčić, A., Šegota, T., 1996: *Klimatologija za geografe*, Školska knjiga, Zagreb.
13. Glamuzina, N., Fuerst–Bjeliš, B., 2015: *Historijska geografija Hrvatske*, Filozofski fakultet, Split.
14. Goldstein, I., 2013: *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb.
15. Herman–Kaurić, V., 2004: *Krhotine povijesti Pakraca – povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
16. Križan, B., 2006: Najranija povijest Pakraca i okolice u kontekstu tri vladarske isprave, u: *Zbornik povijesnog društva Pakrac – Lipik* 3, 28 – 52.
17. Kovačević, D., 1978: Industrija, u: *Pakrac* (ur: Krnić Z.), Skupština općine Pakrac, Pakrac, 73 – 93.
18. Lokner, T., 2012 - 2013: O ostavi vučedolskih bojnih sjekira iz Brekinske, u: *Zbornik povijesnog društva Pakrac – Lipik* 8 – 9, 93 – 99.

19. Magaš, D., 2013: *Geografija Hrvatske*, Sveučilište u Zadru: Odjel za geografiju, Meridijani, Zadar.
20. Marjan, D., 2016: *Domovinski rat*, Despot Infinitus: Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
21. Mavar, Z., 1996: *Pakrac: konzervatorske osnove programa obnove naselja*, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Zagreb.
22. Mažuran, I., 1966. - 1967: Pakrački ili cernički sandžak, u: *Historijski zbornik* 19 – 20, 409 – 412.
23. Miškulin, I., 2011: Srpska pobuna u općini Pakrac 1990. – 1995.: uzroci, posljedice i tijek, u: *Scrinia Slavonica* 11 (1), 355 – 392.
24. Miškulin, I., 2012: Stranka ugroženog naroda – Djelovanje Srpske demokratske stranke u zapadnoj Slavoniji, u: *Srpska pobuna u zapadnoj Slavoniji 1990. – 1995.: nositelji, institucije i posljedice* (ur: Barać M., Miškulin I.), Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod – Zagreb, 13 – 69.
25. Moačanin, N., 2001: *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod.
26. Nejašmić, I., 2005: *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb.
27. Riđanović, J., 1989: *Hidrogeografija*, Školska knjiga, Zagreb.
28. Sokač, D., 1978: Najstarija prošlost Pakraca i njegove okolice, u: *Pakrac* (ur. Krnić Z.), Skupština općine Pakrac, Pakrac, 27 – 41.
29. Szabo, Đ., 1920: *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Izvanredno izdanje Matice Hrvatske, Zagreb.
30. Tomčić, S., 1978: Geografske osobitosti, u: *Pakrac* (ur: Krnić Z.), Skupština općine Pakrac, Pakrac, 9 – 19.
31. Ural, S., 2011: Pakrački sandžak u drugoj polovici 16. stoljeća, u: *Scrinia Slavonica* 11 (1), 61 – 78.

Izvori podataka

1. *034portal.hr*, 2017: Na jesen nova tvornica sa 40 radnih mjesta, <http://www.034portal.hr/clanak.php?id=25578&naslov=na-jesen-nova-tvornica-s-40-radnih-mjesta> (17. 8. 2017.)

2. *Compas.hr*, 2016: Nastavak realizacije brze ceste D5, <http://compas.com.hr/clanak/10/2597/nastavak-na-realizaciji-brze-ceste-d5.html> (17. 8. 2017.)
3. *Enciklopedija.hr*, 2017: Bosanski pašaluk, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=8888> (9. 8. 2017.)
4. *Enciklopedija.hr*, 2017: Domovinski rat, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15884> (16. 8. 2017.)
5. *Lipik.hr*, 2013: Strateški plan razvoja turizma gradova Lipika i Pakraca, http://www.lipik.hr/cmsgalerije/sadrzajdrag_dokument609slika.pdf (17. 8. 2017.)
6. *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske, 1857. – 2001.*, CD-ROM, DZS, Zagreb, 2005.
7. *Migracije stanovništva u Republici Hrvatskoj u 2015. godini*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (17. 8. 2017.).
8. *Pakrac.hr*, 2017: Napokon kreće gradnja akumulacije Šumetlica, <http://pakrac.hr/napokon-krece-gradnja-akumulacije-sumetlica-viadukt-i-partneri-konacan-graditelj/> (18. 7. 2017.)
9. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: kontigenti stanovništva po gradovima/općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (2. 8. 2017.)
10. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema narodnosti u gradovima/općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (3. 8. 2017.)
11. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine: stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (1. 8. 2017.)
12. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (25. 7. 2017.)
13. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi, obrazovnim područjima i spolu*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (2. 8. 2017.)
14. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo staro 15 i više godina prema trenutačnoj aktivnosti, starosti i spolu*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (2. 8. 2017.)
15. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema vjeri po gradovima i općinama*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (3. 8. 2017.)
16. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: zaposleni prema područjima djelatnosti, starosti i spolu*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (2. 8. 2017.)

17. *Pozeska-kornika.hr*, 2017: Počelo uklanjanje ruševina u Pakracu, <http://pozeska-kronika.hr/drutvo/item/8127-pocelo-uklanjanje-rusevina-u-pakracu.html> (16. 8. 2017.)
18. *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2001. – 2016., Prirodno kretanje stanovništva*, DZS, Zagreb, <https://www.dzs.hr/> (31. 7. 2017.)
19. *Zvu.hr*, 2012: U Pakracu otvoren stručni studij fizioterapije Zdravstvenog veleučilišta, <http://www.zvu.hr/u-pakracu-otvoren-strucni-studij-fizioterapije-zdravstvenog-veleucilista/> (17. 8. 2017.)

PRILOZI

I. Popis slika

Sl. 1. Administrativno–teritorijalna podjela Požeško–slavonske županije na upravne gradove i općine.....	5
Sl. 2. Geografski položaj Grada Pakraca.....	6
Sl. 3. Prometna povezanost grada Pakraca s okolicom.....	7
Sl. 4. Razmještaj tekućica na području Grada Pakraca i šire okolice	10
Sl. 5. Klimadijagram Pakračko–lipičkog područja 1997. – 2016.....	12
Sl. 6. Ukupno kretanje stanovništva Grada Pakraca od 1857. – 2011. godine.....	13
Sl. 7. Opće kretanje stanovništva Grada Pakraca od 2001. do 2011. godine.....	19
Sl. 8. Dobno–spolna struktura stanovništva Grada Pakraca 2011. godine.....	20
Sl. 9. Stanovništvo Grada Pakraca 2011. godine prema gospodarskoj aktivnosti.....	21
Sl. 10. Zaposleni prema područjima djelatnosti u Gradu Pakracu 2011. godine.....	22
Sl. 11. Stanovništvo Grada Pakraca staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi.....	23
Sl. 12. Sastav stanovništva Grada Pakraca prema narodnosti 2011. godine.....	24
Sl. 13. Sastav stanovništva Grada Pakraca prema vjeri 2011. godine.....	25
Sl. 14. Rimski spomenik iz Brusnika.....	29
Sl. 15. Tlocrt Utvrde Sv. Ivana u Pakracu.....	32
Sl. 16. Upravna podjela Bosanskog pašaluka 1593. - 1606. godine.....	34
Sl. 17. Upravna podjela Pakračkog/Cerničkog sandžaka krajem 16. stoljeća.....	35
Sl. 18. Sastav stanovništva prema narodnosti u Općini Pakrac 1991. godine.....	43

II. Popisi tablica

Tab. 1. Kretanje ukupnog broja stanovnika Grada Pakraca od 2001. do 2011. godine.....	14
Tab. 2. Prirodno kretanje stanovništva Grada Pakraca između 2001. – 2016.....	16
Tab. 3. Opće kretanje stanovništva u administrativnim gradovima i općinama Požeško–slavonske županije od 2001. do 2011. godine.....	18
Tab. 4. Ukupan broj stanovnika Grada Pakraca i naselja Pakrac od 1948. – 1991. godine.....	42
Tab. 5. Vanjska migracija u Požeško–slavonskoj županiji od 2011. do 2015. godine.....	51

III. Pisana priprema za nastavni sat geografije

PISANA PRIPREMA ZA NASTAVNI SAT GEOGRAFIJE		
Naziv i sjedište škole	Osnovna škola braće Radića Pakrac	
Obrazovni program (zanimanje)	Osnovna škola	
Ime i prezime nastavnika	Filip Hodak	
Datum izvođenja nastavnog sata	11.12.2017.	
Naziv nastavne jedinice	Stanovništvo zavičaja	
Razred	8.a	
Tip sata	Obrada	
Kompetencije	Ishodi učenja	Zadaci kojima ću provjeriti ishode
1. Geografska znanja i vještine	<p>Opisati uz pomoć dijagrama ukupno kretanje stanovništva Grada Pakraca od 1857. – 2011. godine.</p> <p>Objasni posljedice pada broja stanovništva u Gradu Pakracu od 1961. godine.</p> <p>Navesti koje komponente ulaze u opće kretanje stanovništva.</p> <p>Izračunati tip općeg kretanja stanovništva Grada Pakraca za razdoblje 2001. – 2011.</p> <p>Zaključiti koji tip općeg kretanja stanovništva ima Grad Pakrac u razdoblju 2001. – 2011.</p>	<p>Opiši kakvo je ukupno kretanje stanovništva u Gradu Pakracu kroz povijest.</p> <p>Koje su posljedice konstantnog pada broja stanovnika od 1961. godine u Gradu Pakracu?</p> <p>Koje komponente čine opće kretanje stanovništva?</p> <p>Izračunaj tip općeg kretanja stanovništva za Grad Pakrac u razdoblju od 2001. do 2011. godine.</p> <p>Na temelju izračuna, zaključi koji tip općeg kretanja stanovništva karakterizira Grad Pakrac.</p>
2. Metodička kompetencija	<p>Integrirati predznanja iz geografije s novim nastavnim sadržajem.</p> <p>Naučiti kako primijeniti odgovarajuće tehnike analize dijagrama.</p>	

3. Komunikacijska kompetencija		Razvijati komunikaciju na materinskom jeziku. Argumentirati svoje stavove i uvažavati stavove drugih.	
4. Socijalna kompetencija		Pridržavati se zadanih pravila ponašanja. Stvarati ugodan radni odnos s učiteljem i ostalim učenicima u razredu.	
TIJEK NASTAVNOG SATA			
Etape sata	Cilj etape	Opis aktivnosti učitelja	Opis aktivnosti učenika
Uvod	○ poticanje znatiželje	Učitelj pušta video isječak. Upozorava učenike da pažljivo slućaju o ćemu se u videu govori (Prilog 1). Nakon završetka videa pita ih: Što ste gledali? O ćemu se u videu govori? Što znaći demografski slom? Zašto je to važno? Što mislite kakva je demografska 'slika' Požeško–slavonske ųupanije i Grada Pakraca?	Paųljivo gledaju video. Nakon završetka videa odgovaraju na ućiteljeva pitanja. Argumentiraju svoje mišljenje o demografskoj slici Požeško–slavonske ųupanije i Grada Pakraca.
	○ najava cilja	Ućitelj najavljuje novu nastavnu jedinicu: Stanovništvo zavićaja. Govori ućenicima da otvore biljeųnicu i u njega napišu naslov nastavne jedinice.	Slušaju ućitelja te otvaraju svoje biljeųnice i upisuju naziv nastavne jedinice.
Glavni dio sata	○ Opisati i obrazloųiti kretanje ukupnog broja stanovnika u Gradu Pakracu	Ućitelj pita ućenike: Zašto se provode popisi stanovništva? Ćemu ili komu oni sluųe? Biste li vi popisivali stanovništvo? Zašto se popis iz 1857. godine naziva prvi moderan popis?	Slušaju ućitelja i odgovaraju na pitanja. Argumentiraju svoja mišljenja.
		Nakon pitanja ućitelj dijeli ućenicima sliku ukupnog kretanja stanovništva Grada Pakraca od 1857. do 2011. godine (Prilog 2). Govori im da pozorno promotre sliku te da riješe zadatke vezane uz to. Daje im pet minuta i govori im da će nakon toga prozvati nekoliko ućenika da usmeno odgovori na pitanja koja se nalaze ispod slike. Ućitelj ćita pitanja: Što je prikazano na slici? Opišite kakvo je ukupno kretanje	Slušaju ućitelja. Pozorno gledaju sliku te rješavaju zadatke vezane za nju. Nakon 5' javljaju se i odgovaraju na pitanja. Ućenici odgovaraju na pitanja. Predvićeni odgovori: Na slici je

	<p>○ Izrada i računanje tipa općeg kretanja stanovništva Grada Pakraca u razdoblju 2001. – 2011. godine</p>	<p>stanovništva. Kada dolazi do najvećeg apsolutnog porasta broja stanovnika i zašto? Što se događa nakon 1961. godine? Koje su posljedice konstantnog pada broja stanovnika od 1961. godine?</p> <p>Učitelj pita učenike: Što bi to bilo opće kretanje stanovništva? Od kojih komponenti se ono sastoji? Koja su dva glavna tipa općeg kretanja stanovništva? Kako se ti tipovi dijele?</p> <p>Dijeli učenicima nastavni materijal (Prilog 3). Govori im da pomoću dobivenih materijala izračunaju i skiciraju tip općeg kretanja stanovništva Grada Pakrac. Za to im daje 10 minuta. Govori im da ovaj zadatak rade u parovima. Učitelj obilazi učenike te pruža pomoć ukoliko je ona potrebna.</p> <p>Nakon 10' proziva nekoliko učenika za provjeru rezultata. Pita učenike: Što je to popisna promjena? Koliko je ona iznosila? Što je prirodna promjena i kako ste je izračunali? Kojem tipu i podtipu pripada stanovništvo Grada Pakraca? Kako ste to zaključili?</p> <p>Nakon odgovora učitelj pita učenike: Postoji li u Gradu</p>	<p>prikazano ukupno kretanje stanovništva Grada Pakraca od 1857. do 2011. godine. Do najvećeg apsolutnog porasta dolazi od 1880. do 1890., zbog razvoja željezničke pruge. Nakon 1961. godine bilježi se konstantan pad broja stanovnika. Manji je broj ljudi koji rade na području Grada te se to odražava na cjelokupnu privredu, na koncu i izumiranje.</p> <p>Učenici slučaju učiteljeva pitanja i odgovaraju na njih.</p> <p>Pomoću nastavnog materijala računaju prirodno i popisnu promjenu. Nakon što su to izračunali, skiciraju u svoje bilježnice graf općeg kretanja stanovništva za Grad Pakrac.</p> <p>Odgovaraju na pitanja, predviđeni odgovori: Popisna promjena je razlika broja stanovnika između 2 uzastopna popisa. Ona je iznosila -395 ili -4, 56. Prirodna promjena je razlika između broja rođenih i umrlih. Nju smo izračunali tako da smo oduzeli broj rođenih od broja umrlih u svakoj godini od 2001. do 2010. te zbrojili dobivene razlike. Stanovništvo Grada Pakraca u razdoblju od 2001. do 2011. godine pripada imigracijskom tipu. Ono pripada tipu I₄, tj. vrlo slaboj obnovi imigracijom. To smo zaključili na temelju toga da je stopa popisom utvrđenog smanjenja manja od stope prirodne promjene.</p>
--	---	---	---

		Pakracu demografski problem? Prijeti li Gradu Pakracu demografski slom? Kako biste vi riješili taj problem?	Učenici slušaju učiteljeva pitanja te argumentirano odgovaraju na njih.
Završni dio sata	<ul style="list-style-type: none"> ○ Provjera naučenog ○ Formativno vrednovanje 	Učitelj govori učenicima da pomoću govornog lanca provjere ono što su danas naučili.	Slušaju nastavnika i započinju govorni lanac (npr. prvi moderan popis - ...).

Plan školske ploče

Nije predviđeno korištenje školske ploče

Nastavne metode

Metoda razgovora, metoda usmenog izlaganja, izravna grafička metoda, metoda demonstracije, neizravna grafička metoda

Oblici rada

Frontalni rad, rad u paru

Nastavna sredstva i pomagala

Bilježnica, projektor, računalo, Web stranica, prilozi 1 - 3

Popis literature i izvora za učitelja/nastavnika

Nejašmić, I., 2011: *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb

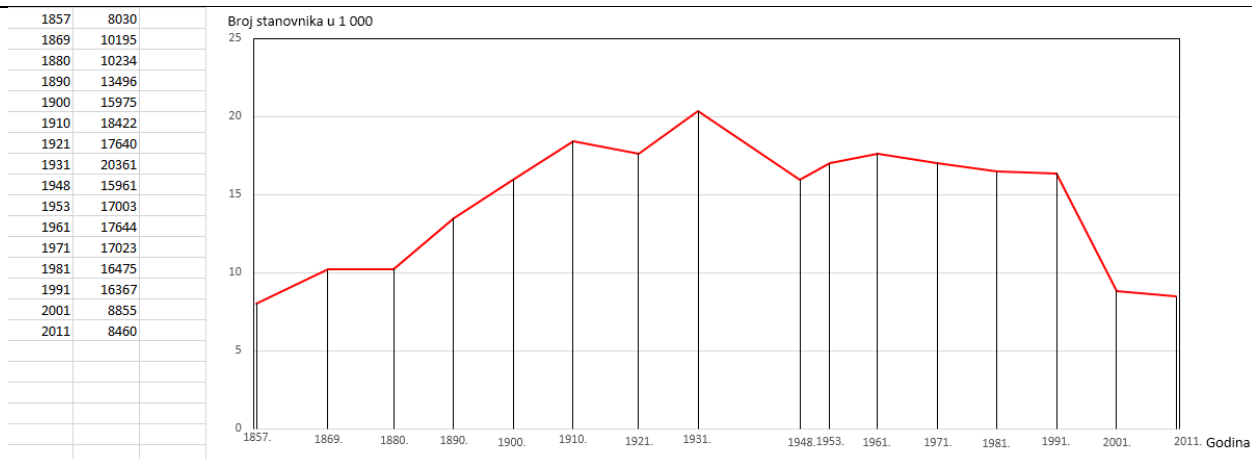
Akrap, A., 2015: Demografski slom Hrvatske: Hrvatska do 2051., u: *Bogoslovska smotra* 85 (3), 855 – 868.

Popis priloga (koji nisu upisani u nastavna sredstva i pomagala)

Prilog 1.

Čeka li Hrvatsku demografski slom, <http://hr.n1info.com/a219853/Video/Info/Ceka-li-Hrvatsku-demografski-slom.html>, 7. 9. 2017.

Prilog 2.

Pitanja:

1. Što je prikazano na slici?
2. Opišite kakvo je kretanje stanovništva?
3. Kada dolazi do najvećeg apsolutnog porasta broja stanovnika i zašto?
4. Što se događa nakon 1961. godine?
5. Koje su posljedice konstantnog pada broja stanovnika od 1961. godine?

Prilog 3.

	Rođeni	Umrli	Razlika		Grad Pakrac
2001.	72	139		2001.	8855
2002.	71	134		2011.	8460
2003.	78	145			
2004.	71	122			
2005.	86	127		Forumule	
2006.	88	132		Prirodna promjena: $pp = \frac{(Pp:10)}{((P1+P2):2)} * 1000$	
2007.	86	133		Popisna promjena: $r = \frac{(D:t)}{((P1+P2):2)} * 1000$	
2008.	77	142			
2009.	90	154		D - apsolutna popisna promjena	
2010.	90	146		t - vrijeme	
				P1 - broj stanovnika 2001.	
				P2 - broj stanovnika 2011.	
				Pp - apsolutna prirodna promjena	

Pitanja:

1. Što je to popisna promjena?
2. Koliko je ona iznosila?
3. Što je prirodna promjena i kako ste je izračunali?
4. Kojem tipu i podtipu pripada stanovništvo Grada Pakraca u razdoblju 2001. – 2011.?
5. Kako ste to zaključili?